Тамилла Хәлилова

83.3Аз
бәј Х 50

АБДУЛЛА ШАИГИН

Тәрҹүмә јарадычылығы

Тамилла Хәлилова

АБДУЛЛА ШАИГИН
Тәрчүмә јарадычылығы

(Рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр тимсалында)

8С(Аз)
83.3Аз
Бәј. Х50

2015

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дөвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 48779

Мәчбури нүсхә

ЈАЗЫЧЫ
БАКЫ
1982

С(Аз)2
Х50

Рә'јчи Азәрбајҹан ССР ЕА мүхбир үзвү
ӘЗИЗ МИРӘҺМӘДОВ
Редактору филолокија елмләри намизәди
АКИФ ҺҮСЕЈНОВ

Хәлилова Т.
Х50 А. Шаигин тәрҹүмә јарадыҹылығы.
Б., Јазычы, 1982.
180 с.

Китабда мәшһур Азәрбајҹан јазычысы, педагогу вә иҹтимаи хадими Абдулла Шаигин рус әдәбијјаты илә әлли илдән артыг давам едән идеја-јарадыҹылыг әлагәләриндән бәһс олунур. Шаигин әдәби, елми-педагожи вә тәрҹүмәчилик фәалијјәтиндә Пушкин, Гогол, Лермонтов, Некрасов, Толстој, Горки кими бөјүк классикләрин ролу сәҹијјәви фактларла ајдынлашдырылыр. Тәрҹүмәчи Шаигин јарадыҹылыг принсипләринин, рус әдәбијјатындан игтибас вә тәрҹүмәләринин тәһлилинә кениш јер верилир.

Х $\frac{70202-40}{М-656-82}$ 174—81 С(Аз)2

© Јазычы, 1982.

КИРИШ

Мүасир дөвр өлкәмиздәки бүтүн милләтләр вә халгларын һәртәрәфли тәрәггиси вә бир-биринә даһа да јахынлашмасы илә сәҹијјәвидир. Халглар вә милләтләр арасындакы бу јахынлашма просесиндә мүһүм рол ојнајан амилләрдән бири онларын гаршылыглы мәдәни вә әдәби әлагәләри, бир-бирини мә'нәви ҹәһәтдән гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирмәләридир.

Бу бахымдан, үмумијјәтлә, дүнја халгларынын әдәбијјаты, о ҹүмләдән, ССРИ халгларынын, рус халгынын әдәбијјаты илә гаршылыглы әлагәләри тәдгиг едиб елми сурәтдә ишыгландырмаг бүтүн совет филолокијасы кими, мүасир Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығы үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һәмин вәзифәнин јеринә јетирилмәси бир тәрәфдән халгларын иҹтимаи-мәдәни әлагәләринин инкишафына, о бири тәрәфдән исә милли әдәбијјатларын даһа кениш, даһа сүр'әтли тәрәггисинә көмәк көстәрир.

Совет алимләри марксизм-ленинизмә әсасланараг бу проблемин јени елми-нәзәри һәллини верән әсәрләр јазмышлар. К. И. Ломидзе әдәби әлагәләрин өјрәнилмәси саһәсиндә бу-

рахылмыш сәһвләри тәнгид едиб чох һаглы олараг көстәрир ки, узун заман биздә бу әлагәләрин мүхтәлиф, рәнкарәнк формаларыны вә мүрәккәб сәчијјәсини тәсдиг етмәк әвәзинә, әсасән «билаваситә тә'сир изләри ахтарылдығына» көрә, милли әдәбијјатларын гаршылыглы әлагәләри кими бөјүк бир проблем олдугча хырдаланмыш, «икинчи дәрәчәли хүсуси мәсәләләр» һәддинә ендирилмишдир. (Проблемы творческого взаимодействия литератур народов СССР. Сб. «Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур», М., 1961). Һалбуки академик Н. И. Конрадын дедији кими, **«әдәби әлагәләр ән кениш мә'нада, бир әдәбијјатын башга бир әдәбијјат аләминә нүфуз етмәсидир»** (К вопросу о литературных связях. Сб. «Интернациональное и национальное в литературах Востока», М., 1972, сәһ. 10). Бу нүфузетмәнин мүхтәлиф шәкилләри вардыр: орижиналын дилиндә, јахуд тәрчүмә јолу илә тә'сир; бир халгын јазычысынын јарадычылығындакы мөвзу, мәзмун вә мотивләрин башга бир халгын јазычысынын јарадычылығында тәчәссүм етмәси; милли тәбдил (адаптасија) вә с.

Дүнјанын ән гәдим вә зәнкин әдәбијјатларындан олан Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихи вә мүасир тәчрүбәси белә бир гаршылыглы, мүрәккәб сәчијјәли «нүфузетмәјә» көзәл мисалдыр. Һәлә Низами, Хагани, Фүзули дөврүндән Шәрг вә антик јунан әдәби-фәлсәфи фикри илә сых мүнасибәтләр шәраитиндә инкишаф едән орта әсрләр Азәрбајчан классик поезијасынын бу ән'әнәси сонралар даһа да

кенишләниб зәнкинләшмиш, јени-јени мүсбәт кејфијјәтләр газанмышдыр. Азәрбајчан классикләринин дүнја поезијасынын инкишафында мүһүм рол ојнадығы да инкаредилмәз бир һәгигәтдир.

XIX әсрдә Азәрбајчан халгынын бејнәлхалг әдәби әлагәләриндә јени, әввәлкиләрдән хејли јеткин бир дөвр башланыр. Әсрләр бોју јалныз Шәрг вә јунан мәдәни дүнјасы илә мүнасибәтдә олуб, хүсусилә онлардан биринчисинин, Шәргин әдәби инкишафында мүһүм тә'сиредичи иш көрән классик әдәбијјатымыз Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра, ејни заманда, Русија вә Гәрби Авропа әдәби һәјаты илә тәмаса кирир. Бу тәмас бир сыра чох мүһүм тарихи, ичтимаи, игтисади вә мәдәни амилләрлә шәртләнмишдир. Һәмин амилләрдән бири хүсуси гејд олунмалыдыр. О да азәрбајчанлыларын кечән әсрдән е'тибарән рус халгы илә, Русија империјасында јашајан башга мәзлум халгларла чијин-чијинә чаризмин мүстәмләкә сијасәти вә милли тәзјиги әлејһинә азадлыг мүбаризәси апармасыдыр. Азәрбајчан классикләринин декабрист ингилабчыларын, Пушкин вә Лермонтовун, Белински вә Чернышевскинин Гафгаз халгларына дәрин еһтирам вә рәғбәтинин шаһиди олмалары, рус әдәбијјатынын бөјүк идеја-бәдии гүввәсини кетдикчә даһа артыг дәрк етмәләри бу тәмасы тезликлә чохчәһәтли, сәмәрәли, гаршылыглы әдәби мүнасибәтләрә чевирмишди.

Н. И. Конрад һәм мүхтәлиф халгларын әдәбијјатларынын инкишафында, һәм дә бир-би-

ринә охшар, ејни типли әдәбијјатларын јаранмасында әдәби әлагәләрин мөвгеји вә ролу мәсәләсиндән бәһс едәрәк белә бир мүһүм нәтиҹәјә дә кәлмишдир ки, «...мүхтәлиф халгларда ејни типли әдәби һадисәләрин мејдана чыхмасында вә инкишафында әдәби әлагәләр мүәјјән рол ојнаја биләр, лакин белә һадисәләрин мејдана чыхмасы үчүн әлагәнин мөвҹуд олмасы һеч дә ваҹиб дејилдир. Ејни типли әдәбијјатын мејдана чыхмасында һәлледиҹи шәрт—мүхтәлиф халгларын ејни иҹтимаи-тарихи вә мәдәни инкишаф сәвијјәсинә дахил олмасы вә бу инкишафын тәзаһүр етдији формаларын јахынлығыдыр. Феодализмин еркән мәрһәләсиндә мүхтәлиф халгларын иҹтимаи һәјатында вә мәдәнијјәтиндә јараҹан үмуми шәраит чох вахт маһијјәтҹә вә һәтта формаҹа чох јахын олур, одур ки, әдәбијјатда да чох шејин бир-биринә јахын олмасы гәтијјән тәәҹҹүблү дејилдир». Бир аз ашағыда һәмин мүддәа даһа үмумиләшдирилмиш шәкилдә белә ифадә олунур: «...әдәби әлагәләр—һәмҹинс әдәбијјатларын мејдана чыхмасыны тә'јин едән һадисә олмајыб, һәмин мејданачыхма просеси илә јанашы кедән, өзү дә бурада лабүд сурәтдә дејил, јалныз үмуми тарихи шәраит мөвҹуд олдуғу заман ортаја чыхан бир һадисәдир. [...] Әдәби әлагәләр—конкрет тарихи категоријадыр: онларын мигјасы да, бүтөвлүкдә әдәби просесдә ролу да, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә, мүхтәлиф тарихи шәраитдә ајры-ајры халгларын әдәбијјат тарихиндә әһәмијјәти дә мүхтәлифдир (курсив бизимдир—*Т. Х.*)».

Азәрбајҹан-рус әдәби әлагәләри бу ики халгын иҹтимаи һәјатында вә мәдәнијјәтиндә јаранан үмуми, јахын ҹәһәтләр үзәриндә инкишаф едиб мөһкәмләнмишдир. Јаранмасы вә инкишафы бир тәрәфдән Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гогол, Белински, Некрасов, Толстој, Горки, Чехов вә башга рус классикләринин, дикәр тәрәфдән исә Мирзә Шәфи, Бакыханов, Ахундов, Сејид Әзим, Вәзиров, Көчәрли, Нәриманов, Мәммәдгулузадә, Сәһһәт, Һагвердијев вә башга Азәрбајҹан классикләринин ады илә бағлы олан бу әлагәләрин әһәмијјәти, тарихи, елми вә бәдии тәзаһүр формалары, ајры-ајры конкрет хүсусијјәтләри һаггында чохлу әсәр јазылмыш, инди дә јазылыр. Көркәмли Азәрбајҹан јазычысы Абдулла Шаигин (1881—1959) рус әдәбијјатындан тәрҹүмәләринин Азәрбајҹан-рус әдәби әлагәләри тарихиндә ролу вә мөвгеји мөвзусу исә ајрыҹа вә әтрафлы ишләнмәмишдир.

Азәрбајҹан-рус әдәби әлагәләринин үмуми тарихи вә хүсусијјәтләри һаггында јазылмыш әсәрләрдә јери кәлдикҹә бу мөвзунун анҹаг ајры-ајры ҹәһәтләринә тохунулмушдур. Мәммәд Ариф, М. Рәфили, К. Талыбзадә, Ә. Мирәһмәдов, һабелә әдәбијјатшүнаслардан Ј. Исмајылов, А. Алмәммәдов, Ә. Бағыров, Ҹ. Әһмәдов вә башгаларынын әсәрләриндә Шаигин рус әдәбијјаты илә танышлығы, ону дәриндән өјрәниб фајдаланмасы, рус классикләрини бир мүәллим кими кәнҹ нәслә тәдрис етмәси, әдибин Крылов, Пушкин, Толстој вә Горкидән тәрҹүмәләри һаггында бир сыра мүһүм елми мүлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр. Һәмин мүәл-

лифләр Шаигин рус классикләрини һансы мәнбәләр әсасында өјрәндијинә, кимләри даһа чох севдијинә фикир вермиш, онун Толстој вә Горки һаггында мүлаһизәләринин әһәмијјәтини вә дәрсликләриндә рус әдәбијјатыны нечә тәблиғ етдијини мүхтәсәр шәкилдә ачыб изаһ етмишләр. Мүтәрчим Шаигин рус әдәбијјаты илә әлагәсинә кәлдикдә исә, М. Ариф вә А. Алмәммәдовун бә'зи мүлаһизәләри истисна едиләрсә, бу мәсәлә тәдгигат предмети олмамышдыр. Һалбуки Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләринин инкишафында мүһүм иш көрмүш, Азәрбајчан классикләринин чохундан фәргли олараг, Шаигин бу саһәдәки фәалијјәтинин ән башлыча чәһәти мәһз рус әдәбијјатындан тәрчүмә саһәсиндә илләр боју мүвәффәгијјәтлә чалышмасыдыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, бу мөвзуја даир мөвчуд елми әдәбијјатдан истифадә едиб фајдаланмагла бәрабәр, тәдгигатын даирәсини мүмкүн гәдәр кенишләндирмәк, бир сыра јени проблемләр гојмаг вә һәлл етмәк лазым кәлмишдир. Бу мәгсәдлә гаршылыглы әдәби әлагәләр проблеминә аид елми әдәбијјатдан вә Шаигин мәтбу әсәрләриндән әлавә, онун Азәрбајчан ССР ЕА Шәрг әлјазмалары фондундакы архивиндә, Азәрбајчан ССР әдәбијјат вә инчәсәнәт архивиндә, әдибин аиләсиндә сахланылан материаллардан, автографлар вә китаблардан истифадә олунмушдур*.

* Бу материалларла таныш олмағымыза имкан јарадан профессор К. Талыбзадәјә миннәтдарлығымызы билдиририк.

Мөвзу илә әлагәдар олараг, мүхтәсәр шәкилдә, Шаигин идеја-јарадычылыг инкишафына көмәк едән әсас амилләрин, бу ишдә илк нөвбәдә доғма Азәрбајчан әдәби ирсинин, үмумијјәтлә, дүнја әдәбијјатынын ролу мәсәләси гојулур, јазычынын лап ушаглыг илләриндән өмрүнүн ахырынадәк шифаһи вә классик әдәбијјаты, о чүмләдән рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк саһәсиндә апардығы кәркин мүтәмади иши гысача нәзәрдән кечирилир. Шаигин рус классикләриндән И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. А. Некрасов вә Л. Н. Толстојун, һабелә М. Горки, С. Маршак, К. Чуковски вә башгаларынын јарадычылығына мүнасибәтини ајдынлашдырмаға, Шаиглә онларын арасында олан идеја-естетик сәсләшмәни вә јахынлығы ашкара чыхармаға хүсуси диггәт јетирилир.

Фактлар ајдын көстәрир ки, Шаиг даим охујан, классикләрдән өјрәнәрәк јазыб-јарадан бир сәнәткардыр; лакин о һәмишә, бүтүн идеја-јарадычылыг мәсәләләриндә өз орижинал симасыны, милли характерини горујуб сахлаја билән бир сәнәткардыр. Башга сөзлә, бүтүн көркәмли классикләр кими, Шаиг дә әдәби ирсдән вә ән'әнәләрдән сөзүн һәгиги мә'насында јарадычы сурәтдә истифадә етмишдир.

Китабда ән кениш јер тутан мәсәлә Шаигин рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмәсидир. Бу тәрчүмә иши тәкчә гаршылыглы Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләринин мөһкәмләнмәси бахымындан дејил, ејни заманда, Шаигин өзүнүн орижинал јарадычылығынын, әдәби-

естетик көрүшләринин формалашыб инкишаф етмәси бахымындан да гијмәтләндирилир. Ајдын олур ки, Шаигин XX әср Азәрбајчан тарихи шәраити вә милли әдәби ән'әнәләрлә шәртләнән бәдии јарадычылығы дүнја әдәбијјатынын һуманист, демократик хүсусијјәтләри илә, рус әдәбијјатынын реалист вә демократик ән'әнәләри илә дә мөһкәм бағлы олмушдур. Мәсәлән, Шаигин реалист бир сәнәткар кими инкишафында, онун јарадычылығынын ичтимаи-вәтәндашлыг пафосунун мөһкәмләнмәсиндә Крылов вә Пушкинин, Шаиг романтизминдә Лермонтовун романтик поезијасынын, әдибин бир сыра әсәрләриндә ингилаби мотивләрин тәрәннүмүндә исә Некрасов вә Горки сәнәтинин фајдалы тә'сирини дујмамаг мүмкүн дејилдир.

Рус әдәбијјаты Шаигин бир ушаг јазычысы кими формалашыб инкишаф етмәсиндә дә аз иш көрмәмишдир. «Крылов баба»нын Азәрбајчанда ән јахшы тәрчүмәчиләриндән олан Шаигин мүтәрчимлик фәалијјәти онун үчүн бу чәһәтдән хүсусилә фајдалы олмушдур.

А. Шаигин рус әдәбијјаты илә әлагәләри совет дөврүндә дә давам етмиш вә о, мүасир рус әдәбијјатынын Маршак, Барто вә башга нүмајәндәләриндән чохлу тәрчүмәләр етмишдир ки, бу да Азәрбајчан ушаг әдәбијјатыны совет дөврүнүн тәләбләри әсасында инкишаф етдирмәкдә, мүасир мөвзулар ишләмәкдә она бөјүк көмәк етмишдир.

Тәдгигат заманы бир чох һалларда мүгајисә методуна мүрачиәт олунур. Н. К. Гудзинин јаздығы кими, мүасир әдәбијјатшүнаслығын мүһүм саһәләриндән бири олан әдәбијјатларын мүгајисәли өјрәнилмәси методунун көмәји илә «мүхтәлиф халгларын мәдәни-тарихи үнсијјәти нәтичәсиндә мејдана чыхан кенетик јахынлыг, јахуд тә'сирдән истифадә, гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы мүнасибәтләрдән асылы олмајан һәмчинс, јахуд да охшар әдәби факт вә һадисәләр гаршылашдырылыб мүгајисә едилир», өзү дә «мүгајисә заманы мүгајисә едилән објектләрин тәкчә охшарлығы дејил, фәргләри дә нәзәрә алыныр» (Сравнительное изучение литератур в русской дореволюционной и советской науке. Сб. «Взаимосвязь и взаимодействие национальных литератур», М., 1961, сәһ. 67). Белә бир өјрәнмә методу бир тәрәфдән бу вә ја башга милли әдәбијјатын, бу вә ја башга јазычынын фәрдилијини, өзүнәмәхсуслуғуну, дикәр тәрәфдән дә әдәби-тарихи просесин бә'зи үмуми һадисә вә мејлләрини ајдынлашдырмаға көмәк едир.

I ФӘСИЛ

АБДУЛЛА ШАИГИН ИДЕЈА-ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ИНКИШАФЫНДА РУС ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН РОЛУ

Дүнја классикләринин јарадычылыг тәчрүбәси көстәрир ки, јазычы анчаг өз вәтәни вә халгы илә мөһкәм бағлы олдуғу заман, өз милли, доғма әдәбијјаты илә бәрабәр башга халгларын әдәби ирсини дә өјрәндији вә онлардан јарадычы сурәтдә истифадә едиб фајдаландығы заман әсл сәнәт јолуна дүшмүш олур. М. Чәфәрин дилилә десәк, «дүнја әдәбијјаты тарихи бир нәфәр дә олсун, милли әдәби ирсә бағлы олмајан бөјүк сәнәткар танымадығы кими, бәшәр бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф јолларындан хәбәрдар олмајан бөјүк сәнәткар да танымамышдыр. [...] Тарих милли әдәби ирсдән узаг олан вә она е'тинасызлыг көстәрән бир чох бәдии истеʼдадларын сөнүб кетдијинин шаһиди олдуғу кими, мәһдуд милли чәрчивәјә гапылыб галан, ону анчаг тәблиғ етмәклә кифајәтләниб дүнја әдәби просесиндән, онун бәдии наилијјәтләриндән хәбәрсиз олан истеʼдадларын да сөнүб кетдијинин, унудулдуғунун шаһиди олмушдур» (Пушкинин рус әдәбијјатында мөвгеји, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1974, № 22).

Азәрбајчан әдәбијјаты һәлә гәдим заманлардан кениш бејнәлмиләл гаршылыглы мәдәни әлагәләр шәраитиндә инкишаф етмишдир. Низами, Хаганһ, Нәсими, Фүзули, Хәтаи, Саиб вә башга классикләр доғма әдәби әнʼәнәләрлә, фолклор сәрвәти илә јанашы, антик дүнјанын вә Шәргин әдәбијјатыны, тарихини, фәлсәфи вә естетик ирсини дә өјрәниб өз јарадычылыгларында онлардан бәһрәләнмишләр.

В. Г. Белински даһи рус шаири А. С. Пушкини јетишдирән тарихи-әдәби ирсдән бәһс едәркән чох мүдрик вә шаиранә бир мүгајисә апарыр: «Бөјүк нәһрләр бир чох башга чајлардан әмәлә кәлир ки, бунлар өз болсуларыны ади бир бач оларағ нәһрә ахыдырлар. Ким, мәсәлән, Ока ја Каманын сујуну танымаг үчүн Волга сујуну кимјәви сурәтдә ајыра биләр? Бу гәдәр бөјүк вә кичик чајларын сујуну топлајан Волга өз далғаларыны көпүкләндирә-көпүкләндирә ахыдыр; онун башга сулары гәсб етдијини һамы билдији вә һамы онун кениш бојунча үздүјү һалда, кимсә бу гәсб олунмуш сулары көстәрә билмир. Пушкинин илһам пәриси ондан әввәл кәлән шаирләрин јарадычылығы илә бәсләнмиш вә јетишмишдир. Даһа артыг десәк, о, бунлары өз гануни малы кими гәбул етмиш вә дәјишдирилмиш шәкилдә дүнјаја гајтармышдыр».

Дүнја әдәбијјатындан Азәрбајчан классикләри дә мәһз бу чүр јарадычы сурәтдә истифадә етмишләр. Мәсәлән, ушаг јашларындан охумаға, өјрәнмәјә дәрин һәвәс көстәрән Фүзулинин Шәрг вә јунан мәдәнијјәти илә танышлығы буна јахшы сүбутдур. Марксизм өј-

рәдир ки, бәшәријјәт тарихиндә һәр бир нәсил өзүндән әввәлки нәслин вариси олур, онун газандығы мадди истеһсал гүввәләринә вә топладығы мә'нәви сәрвәтләрә јијәләнир.

Јарадычылығы дүнја әдәбијјаты илә сых бағлы олан Азәрбајҹан классикләриндән бири дә Абдулла Шаигдир. О, XX әср Азәрбајҹан мәдәнијјәти, ичтимаи вә бәдии фикри тарихиндә көркәмли јер тутмуш, мүәллим, ичтимаи хадим, шаир, насир, драматург вә тәрҹүмәчи кими шөһрәт газанмышдыр. Онун јарадычылығы Азәрбајҹан һәјатынын ингилабдан әввәлки вә сонракы дөврләрини әһатә едир. Шаиг мүхтәлиф жанрлы әсәрләриндә һәр ики дөврү тәсвир етмишдир; јарадычылығында һәгигәти даим үстүн тутмушдур; ичтимаи, фәлсәфи, естетик мәсәләләрә һәср етдији ән јахшы әсәрләриндә һуманист вә демократик фикирләри јүксәк сәнәткарлыгла вермишдир.

Әдәбијјат һәлә ушаглыгдан Шаигин мә'нәви инкишафында чох гүввәтли амилләрдән бири олмушдур. О, әдәбијјаты севмиш, китаблары һәвәслә охумуш вә тә'сирләнмишдир. Бу чох тәбии бир мејл иди. Чүнки онун әввәлҹә Тифлисдә, сонра исә Хорасанда көз ачыб көрдүјү мүһитдә дә әдәбијјат вә маарифә һәвәскар адамлар чох иди. Шаигин «Хатирәләрим» китабы бизә бүтүн бунлар һаггында зәнкин мә'лумат верир. Орада, мәсәлән, Тифлис мүһити һаггында охујуруг: «Тифлисин инзибати мөвгеји она Русија илә даһа сых әлагә сахламаға имкан јаратдығындан, рус мәдәнијјәтинин тә'сири дә даһа тез бурада өзүнү көстәрмәјә башлајырды» (Хатирәләрим. Бакы, 1973, сәһ. 6. Бундан сонракы сәһифәләрдә һәмин китабдан кәтирилән ситатларын јери орадача, ситатын ахырындакы мө'тәризәдә көстәрилир).

Тифлис газисинин мүавини вәзифәсиндә чалышан атасы Ахунд Молла Мустафа Сүлејман оғлу руһани олмасына бахмајараг ушагларынын, о ҹүмләдән Абдулланын јени, мүасир руһда бөјүмәси үчүн вар гүввәсини әсиркәмирди. Молла Мустафа өз тәбиәти е'тибарилә мүәллим иди; һәгигәти севән адам иди. О, Мирзә Фәтәли Ахундовла јахын иди.

Шаигин аиләсинин јашадығы бинада алты синифли бир мәктәб варды. Дәрсләри рус дилиндә апарылан бу мәктәб Загафгазија маариф мүфәттишлијинә табе иди. Ејни заманда руһани идарәсинә табе олдуғу үчүн програма шәриәт, Азәрбајҹан, фарс вә әрәб дилләри дә дахил едилмишди.

Шаиг о заман ону әһатә едән мүһитдә рус, Гәрб вә Шәрг мәдәнијјәтләринә мүнасибәт ҹәһәтиндән икилик, ики әсас мејл олдуғуну вә бу мејлләрин бир чох һалларда бир-бири илә үз-үзә кәлдијини көстәрәрәк јазыр: «Дөврүн габагҹыл зијалылары кимназијаларда, шәһәр мәктәбләриндә мүәллимлик едәрәк рус вә Авропа мәдәнијјәти, тәбиијјат елмләри јајмагла мәшғул олдуглары һалда, [...] дин нүмајәндәләри јерли мүртәҹеләрлә бирләшиб, јени үсуллу мәктәбләр әлејһинә тәблиғат апарыр, өз ушагларыны «үсули-ҹәдид» мәктәбләриндә охуданлара лә'нәт охујур, [...] ушаглары моллаханаларда охутмағы тәләб едирдиләр. Беләликлә, јени, габагҹыл көрүшләрлә

көһнә, мүртәче көрүшләр мүбаризә апарыр, үз-үзә кәлирди» (сәһ. 18).

Учгарларда маарифин инкишафына мане олан чаризмин көрдүјү тәдбирләрә, јени тәһсил үсулуна гаршы руһаниләрин апардыглары мүбаризәјә бахмајараг, XIX әсрин 80—90-чы илләриндә «үсули-чәдид» (јени үсулда) мәктәбләринин сајы артырды. Халгда елмә, маарифә ојанан һәвәс, Русија али мәктәбләриндә тәһсил алыб кәлән тәрәггипәрвәр мүәллимләр, јени үсуллу мәктәбләрин јаваш-јаваш мөһкәмләнмәси дини мәктәбләрин нүфуздан дүшмәси үчүн шәраит јарадырды.

«Рус-татар мәктәбләри» адланан јени тәдрис очаглары бир чох чәһәтдән моллаханалара зидд иди. Бу мәктәбләрдә јени дәрсликләрдән истифадә олунур, дәрсләр исә рус дилиндә апарылырды. Ана дили дәрсләри бөјүк рус педагогу Ушинскинин принсипләри илә јазылмыш «Вәтән дили», даһа сонралар «Ушаг бағчасы» кими дәрсликләр әсасында кечирилирди.

1888-чи илдә атасы Абдулланы бир аз әввәл ады чәкилән јени үсуллу мәктәбә гојур. Јазычынын хатиратында дејилир: «Ушаглыгдан әдәбијјата дәрин ешгим вар иди. Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә рус, фарс дилләриндә јазылмыш мәнзум парчалары бөјүк һәвәслә изләјирдим» (сәһ. 11). Гори семинаријасынын мүәллимләри С. Вәлибәјов вә А. Чернјајевски тәрәфиндән тәртиб олунмуш «Вәтән дили» дәрслији әдибә бу саһәдә чох көмәк етмишдир. Һәмин илләрдә о, Гасымбәј Закирин, Һәсәнәли хан Гарадағинин орижинал ше'рләри илә јанашы Крыловдан тәрчүмә едилмиш тәмсилләри, Пушкин вә Лермонтовун русча ше'рләрини әзбәрләјирди.

Шаигин ше'рә олан мәһәббәтини мүәллимләри јахшы билир, ону тез-тез русча вә азәрбајчанча ше'р охумаға тәшвиг едирдиләр. Үмумијјәтлә, Шаигин охудуғу мәктәбдә рус әдәбијјатына, о чүмләдән ингилаби руһда әсәрләрә хүсуси мараг вә рәғбәт варды. Шаигин сонралар синиф јолдашларындан биринин: «Пусть погибнет русский царь, Кровожадный государь!» бејтини лөвһәдә јазмасыны вә бунун үстүндә бүтүн ушагларын чәзаландырылмасыны хатырламасы факты чох әһәмијјәтлидир.

Мәктәбин диггәти чәлб едән хүсусијјәтләриндән бири орада рус дили вә әдәбијјатына чидди фикир верилмәси иди. Бу һеч дә тәәччүблү дејил. Чүнки бурада дәрс дејән һәр ики мүәллим—Бахшәли бәј вә Паша бәј о дөврүн габагчыл тәдрис мүәссисәләриндән олан мәшһур Гори мүәллимләр семинаријасынын мә'зуну идиләр.

1893-чү илин јајында Абдулла анасы вә гардашы илә Хорасана кедир.

Мүсәлман Шәргинин типик шәһәрләриндән бири олан Хорасанын ичтимаи мүһити кәнч Абдулланын һәјат мүшаһидәләрини зәнкинләшдирир. Бурадакы Пајин хијабанда мүстәбидләрин мүгәссирләри е'дам етдирмәләри илә, һәм дә инкилис мүстәмләкәчиләринин төрәтдикләри фитнә-фәсадла таныш олан Шаиг сонралар јазыр: «Шаһиди олдуғум бу һадисә-

52—4

Фиридунбәј Кочәрли адына
Азәрб. Дөвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 48779

ларин үстүндән беш-он ил кечәндән сонра орта әсрләр тарихинә даир Бакыда охудуғум *русча бир китабда* (курсив бизимдир—*Т. Х.*) Гәрби Авропа инквизиторларынын төрәтдији фәлакәтләрлә таныш олдуғум, һәтта Леонардо да Винчи кими даһиләрин дә бу ганлы өзбашыналыгдан чанларыны хилас едә билмәмәдикләрини өјрәндијим заман Хорасан фачиәләри бир-бир јадыма дүшмүш вә о фачиәләрин мә'насыны даһа јахшы дәрк етмәјә башламышдым» (сәһ. 121—123).

Атасынын тапшырығы илә Хорасанда Абдулла шәһәрин танынмыш зијалыларындан Мирзә Јусифин мәктәбинә дахил олур. О, фарс дилиндә јазылмыш һесаб, «Тарихи-Мө'чәм», «Тарихи-Вәссаф», «Тарихи-Надир» кими китаблар охујур, мәнтиг, елми-әһвали-руһ (психолокија) вә үмуми тарих фәнләрини кечир. Лакин бунлар кәнчин мә'нәви еһтијачыны өдәмир. О, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны да өјрәнмәк фикриндә олдуғуну мүәллиминә билдирир. Мирзә Јусиф она сәрф-нәһв китабы бағышлајыр вә онунла һәмин китабдан дәрс кечмәјә башлајыр.

Һәлә Семипалатинск мәдрәсәсиндә охудуғу заман мүсәлман тә'лим-тәһсил ганун-гајдаларынын зиддинә олараг рус дили вә әдәбијјатына бөјүк мараг көстәрән мәшһур газах классики Абај Кунанбајев кими, кәнч Абдулла да һәлә Хорасанда икән рус классикләри илә марагланыр.

Тифлисдән кәләндә о өзү илә Сә'ди «Күлүстан»ындан әлавә, бир әдәбијјат мүнтәхәбаты кәтирмишди ки, бу китабдан о, Пушкин вә

Лермонтову, хүсусилә Крыловун тәмсилләрини охујарды.

Мирзә Јусифин мәктәбиндә Абдулла илк гәләм тәчрүбәсинә башлајыб бир нечә гәзәл јазыр; Крыловун «Сазандалар» тәмсилини фарсчаја тәрчүмә едир; лакин мүәллими она тапшырыр ки, чалышсын, һәмин әсәри бирбаша Азәрбајчан дилинә чевирсин.

«... мәнә де көрүм, сән фарссан ја азәрбајчанлы?

—Әлбәттә, азәрбајчанлыјам!

О, гәти сәслә:

—О һалда апар бу тәмсили азәрбајчанча јазыб кәтир,—деди.

Чох чалышдым, лакин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны һәлә јахшы өјрәнмәдијимә көрә тәрчүмә едә билмәдим. Мән бу зәиф чәһәтими бүтүн һәјатымда илк дәфә о заман дәрк етдим. Күнләр, ајлар кечдикчә, мән бу барәдә даһа чидди дүшүнүрдүм» (сәһ. 101—102).

Көрүндүјү кими, Шаигдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатына әсл вәтәнпәрвәр мүнасибәтин јаранмасында мүәллими Мирзә Јусифин мүһүм тә'сири олур. Лакин ана дилиндә јазмагда чәтинлик чәкдији үчүн о, мүәллиминдән кизли Крыловун «Гурд вә Пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә түлкү» тәмсилләрини дә јенә фарс дилинә тәрчүмә едир. Кәнч ше'р һәвәскарынын Крыловдан илк тәрчүмәләри онун бу саһәдә кәләчәкдә көрдүјү бөјүк јарадычылыг ишинин илк мәрһәләси, һазырлыг дөврү олмушдур.

Ушаглыг вә илк кәнчлик илләриндә Шаигин әдәби тәһсили вә мәшғәләләри үч әсас ис-

тигамәтдә кедирди: биринчиси—доғма Азәрбајҹан әдәбијјатыны, икинчиси—Шәрг әдәбијјатыны, үчүнчүсү—рус әдәбијјатыны өјрәнмәк истигамәтиндә.

Илк тәрҹүмәсини Сә'дидән етмәсини, илк гәзәлини фарсча јазмасыны, аиләләриндә фарс вә әрәб әдәбијјатына бөјүк мараг олдуғуну нәзәрә алыб күман етмәк олар ки, о заман Шаигин әдәби инкишафында икинчи истигамәтин ролу даһа күчлү, даһа апарыҹы олмушдур.

Бурада белә бир суала ҹаваб вермәк лазымдыр: Шаиг охујуб таныш олмаға вә севмәјә башладығы классикләрдә һансы ҹәһәтләмәјә башладығы классикләрдә һансы ҹәһәтләри хошлајыб гијмәтләндирир, һансы ҹәһәтләри өјрәнирди?

Бу суалын ҹавабына илк нөвбәдә Шаигин доғма Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты вә классик әдәби ирси һаггында көрүшләринин мүхтәсәр изаһы илә башламаг лазымдыр.

Шаигин јарадыҹылығынын вә естетик дүнјакөрүшүнүн формалашыб инкишаф етмәсиндә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты мүһүм рол ојнамышдыр. Бу түкәнмәз сәнәт хәзинәси илә онун танышлығы чох тез, һәлә 7—8 јашларында башланмышды.

Әсәрләриндә Шаиг фолклору чох јүксәк гијмәтләндирир. «Дилимиз вә әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә о, дилимизин көзәллијини, имканларынын зәнкинлијини көстәрәрәк дејир: «Бизим ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'этлидир ки, ону јазмагла гуртараҹаг шејләрдән дејил» («Игбал» гәзети, 18 октјабр, 1913).

Үмумијјәтлә, фолклор хәзинәсиндән истифадә Шаиг јарадыҹылығына хас олан ҹәһәтдир. «Фолклор мәнә халг дилини верди, халг зөвгүнү, халг адәт вә ән'әнәләрини өјрәтди, халгы вә вәтәни даһа дәриндән севдирди». Шаиги охујаркән бу фикрин там һәгигәт олдуғуна инанырыг. Јазычы халг һәјатынын типик ҹәһәтләрини сечиб сева-севә тәсвир едир; садә, әмәкчи инсанлар онун јаратдығы сурәтләр ичәрисиндә бөјүк јер тутур. Шаиг халг мәсәлләри, нәғмәләри, фолклор сурәтләри вә саирәдән усталыгла фајдаланыр, шәнликләр тәсвириндә гәдим, унудулмуш ушаг ојунларыны вә ушаг нәғмәләрини мәһарәтлә сәһнәјә кәтирир.

Халг әдәбијјатындакы реализми, һәјатилији јүксәк гијмәтләндирән Шаиг дәрслик вә мәгаләләриндә Азәрбајҹан фолклору, о ҹүмләдән бајатылар, нағыллар һаггында көзәл мүлаһизәләр сөјләмәкдән әлавә, бу зәнкин фолклор материалы әсасында бир сыра бәдии әсәрләр дә јазмышдыр. Фолклор Крылов үчүн, Пушкин поезијасы, «нағыллары» үчүн, Горки јарадыҹылығы, хүсусилә онун романтик әсәрләри үчүн нә гәдәр илһамвериҹи олмушса, Шаиг үчүн дә бир о гәдәр руһландырыҹы олмушдур.

Шаиг өз халгынын фолклору кими, јазылы әдәбијјатыны да дәрин вәтәнпәрвәрлик вә милли ифтихар һисси илә севир, гијмәтләндирир вә тәблиғ едирди. Бу ишә о һәлә јарадыҹылығынын илк дөврүндә башламышды: «О вахтлар мән һәлә кәнҹ идим, мүталиә даирәм һәлә мәһдуд иди... мән Шәрг јазычы вә мүтәфәккирләриндән хәбәрдар идим, аз-чох әрәб,

фарс, түрк әдәбијјатларыны билирдим, Сә'динин, Һафизин, Фирдөвсинин, *Фүзулинин* (курсив бизимдир—*Т. Х.*), Гаанинин јарадычылығы илә таныш идим» (сәһ. 347).

Илк кәнчлик илләриндә фарс дилли Шәрг әдәбијјаты илә таныш олан Шаиг бурада анчаг Азәрбајчан классикләриндән Фүзулинин адыны чәкдији үчүн еһтимал едә биләрик ки, Низами вә Хагани поезијасы илә о даһа сонралар таныш олмушдур. Мәсәлән, 1913-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап етдирдији мәгаләсиндә Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл ән'әнәләри, бөјүк сималары сырасында Хагани вә Низаминин парлаг мөвгејини ифтихарла гејд едир: «...Хагани вә Низами кими мүгтәдир түрк (Азәрбајчан—*Т. Х.*) шаирләримизин фарс лисанында төрәтдикләри бәдиәләр шәрәфи... бизләрә рачедир».

Бәдии јарадычылығында дүнја әдәбијјатыны, хүсусилә рус классикләрини өјрәнмәјә чидди әһәмијјәт верән Шаигин әдәби-тәнгиди көрүшләри дә Белински, Добролјубов, Чернышевски кими бөјүк рус ингилабчы-демократларынын тәнгиди вә естетик көрүшләри илә бағлы иди. Әдәбијјатын бир сыра нәзәри мәсәләләринин (классисизм, реализм, романтизм, сатира вә с.), һабелә Азәрбајчан классикләри јарадычылығынын гијмәтләндирилмәсиндә вә дүзкүн шәрһ едилмәсиндә бу ирс онун үчүн бир нүмунә, мәктәб иди. Белинскинин Пушкин, Лермонтов, Гогол һаггында, онларын дүнја әдәбијјатында мөвгеји һаггында даһијанә мәгаләләри Шаигин әдәби-тәнгиди фәалијјәтиндә хүсусилә дәрин изләр бурахмышдыр. Мисал үчүн, Шаигин романтик әдәбијјат, хүсусилә Фүзули поезијасы һаггында мүлаһизәләрини нәзәрдән кечирәк. Бурада әсас чәһәт сәнәткарла чәмијјәт, реал һәјат арасындакы зиддијјәти ортаја чыхармаг, романтик шаирин јарадычылыг вә дүнјакөрүшүнү ичтимаи мүһитлә сых әлагәдә алыб изаһ етмәкдир.

Фүзули һаггында јазан, онун әдәби ирсини тәһлилдән кечирән бүтүн алим вә сәнәткарлар онда һүзн вә кәдәрин гүввәтли олдуғуну көстәрирләр. Бу әслиндә беләдир. Лакин Шаиг Белински вә Добролјубовун рус классикләри һаггында әсәрләриндән өјрәнмәк јолу илә Фүзули јарадычылығындакы бу әһвали-руһијјәнин тарихи-ичтимаи көкләрини дә ахтармаға чалышыр. О јазыр ки, «Шаирдәки һүзн вә кәдәр, шүбһәсиз, мүһитиндән алдығы һүзн вә кәдәрдир. Фәрди дејил, ичтимаидир ки, һеч бир заман ондан ајрылмаз. Бу кәдәр вә изтирабларла та өлүнчәјә гәдәр инләмишдир. Шаири нә сәрвәт, нә рүтбә, нә дә фәрди сәадәт марагландырдығындан о, һамысына көз јуммуш, ешгиндән башга һеч бир шејә бојун әјмәјәрәк сәрвәти, рүтбәни вә һәр бир фәзиләти өз фәзиләтиндә көрмәјә вә о нанкор мүһитдә јашаја билмәк үчүн лазым олан сәчијјәни өзүндә јаратмаға чалышмыш вә јаратмышдыр». Өзүнә устад һесаб етдији Фүзулинин һүзн вә кәдәрини Шаигин бу чүр изаһ етмәси, ону ичтимаи һагсызлыгларла бағламасы диггәтәлајигдир. («Әдәбијјат дәрсләри», Бакы, 1928, сәһ. 381).

Бурадача демәк лазымдыр ки, Шаигин рус

классикләринин әсәрләри илә чох зәнкин олан шәхси китабханасында рус тәнгидчиләринин, хүсусән ингилабчы-демократларын әсәрләри хүсуси јер тутурду. В. Г. Белински әдибин ән чох севдији тәнгидчиләрдән бири иди.

Шаигин, үмумијјәтлә, реализм вә онун Азәрбајчандакы гүдрәтли нүмајәндәләриндән олан М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләри барәдә дә ејни сөзләри демәк мүмкүндүр. Билаваситә реализм мәсәләләринә кәлдикдә Шаиг Ахундовла башлајан јени реалист әдәбијјатымызла илләр узуну мәшғул олуб, она чох бөјүк гијмәт вермишдир. Бу әдәбијјаты Шаиг адәтән орта әсрләрдәки вә XIX әсрдәки епигончулуға гаршы гојур. Бу мә'нада онун Ахундова вердији гијмәт чох мараглыдыр. «М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләрим» адлы мәгаләсиндә Шаиг Ахундову «Ингилаб фикри ордусунун илк гафиләсалары, илк рәһбәри» адландырыр. Белинскинин һәр һансы бир рус классикинә әдәбијјатын үмуми тарихи инкишафы бахымындан гијмәт вермәк принсипиндән өјрәнәрәк Шаиг дә әдәбијјатымызын Ахундовдан әввәлки дөврләрини тәһлилдән кечирир, бу дөврләр һаггында өз фикирләрини дејир («Маариф вә мәдәнијјәт», 1924, № 4).

Шаиг бир јазычы, јахуд бир әсәр һаггында фикир сөјләмәмишдән әввәл, о јазычынын мүһити, јахуд о әсәри мејдана кәтирән дөврү, һәјаты нәзәрдән кечирир, һәмин јазычыны, јахуд әсәри дөврүн, һәјатын фонунда тәһлил едир. Мисал үчүн, «М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләрим» адлы мәгаләсиндә о, Ахундов јарадычылығыны Гәрбдән вә Русијадан кәлән

јени мәдәни мејлләрлә сых әлагәдә алыб гијмәтләндирир. Бурада Шаиг јени рус ичтимаи фикрини, Пушкин вә Гогол тәрәфиндән јарадылмыш јени әдәбијјаты рус чәмијјәтинин инкишафындан, онун руһундан, һәјатындан доған бир мәдәнијјәт адландырыр.

«1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәтһи бир нәзәр» адлы мәгаләсиндә Шаиг әдәбијјатын ичтимаи варлыгла гаршылыглы әлагәси мәсәләсинә даир фикрини даһа да дәринләшдирәрәк јазыр ки, «Әдәбијјат һәјаты экс етдирдији тәгдирдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир». Шаиг реалист Мирзә Чәлиллә романтик Һүсејн Чавиди мүгајисә едәрәк онларын әдәбијјатымыздакы мөвгејини дүзкүн мүәјјәнләшдирир; ејни әдәби мәктәбә мәнсуб олан Ахундовла Сабирин күлүшү һаггында да чох мүһүм нәтичәләрә кәлир («Маариф ишчиси», 1927, № 4).

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, Шаигин мүталиә даирәси кениш олмушдур. Мәгаләләриндән мә'лум олур ки, о, дүнја әдәбијјатында мөвчуд олан классисизм, сентиментализм, романтизм әдәби мәктәбләрини вә бу мәктәбләрин нүмајәндәләрини мүнтәзәм мүгајисә етмиш, илләр боју онлары тәһлил вә мүһакимәдән кечирмишдир. Рус әдәбијјатындан данышдығы јердә, о бу чәрәјанларын нә чүр, һансы јолларла тәзаһүр етдијини чох дүзкүн изаһ едир: «Узун бир мүддәт јашамыш олан классисизм әдәбијјаты јыхылмыш, јеринә даһа һәјати олан, Карамзин тәрәфиндән «һиссијјун», Жуковски тәрәфиндән «хәјалијјун» мәсләки гаим олмуш, әдәбијјатда шәкил,

əда, фикир вə мə'нача ејни бир һəрəкат башланмышды. «Һəгигијјун» мəслəки—əдəбиси-нин тəмəли Крылов вə Грибоједов тəрəфиндəн гојулмуш, XVIII əсрдəн е'тибарəн башланмыш олан халгчылыг фикри дə күндəн-күнə инкишаф едəрəк о дөврүн шаирлəри тəрəфиндəн тəрəннүм олунурду» («М. Ф. Ахундов. Мəгалəлəр мəчмуəси», Бакы, 1962, сəһ. 49).

ООО

Абдулла Шаигин јарадычылығы илə рус əдəбијјаты арасында алтмыш илдəн артыг давам едəн мөһкəм үнсијјəт нечə, һансы əдəби-тарихи зəмин үзəриндə јаранмышдыр вə бу үнсијјəт һансы мəрһəлəлəр кечмиш, һансы мəзмун вə форма хүсусијјəтлəри алмышдыр?

XX əср Азəрбајчан əдəбијјаты илə рус əдəбијјаты арасындакы əлагə вə јахынлыг, һəр шејдəн əввəл, бу халгларын ичтимаи-тарихи шəраити, мүгəддəраты арасындакы əлагə вə јахынлығын нəтичəси иди. Бурада əн биринчи дəрəчəли əһəмијјəти олан амил һəр ики халгын азадлыг һəрəкаты иди. 1905-чи ил Октјабр тə'тилиндə Русијада мүхтəлиф миллəтлəрдəн олан фəһлəлəр арасында əлагəнин кетдикчə мөһкəмлəндији ашкара чыхды. Латыш, полјак, Украјна, Азəрбајчан, күрчү, белорус фəһлəлəри вə дикəр миллəтлəрин зəһмəткешлəри рус пролетарлары илə бирликдə өзлəринин əн гəддар дүшмəни олан чар мүтлəгијјəтинə гаршы мүбаризə едирдилəр.

Ичтимаи-сијаси һəјатда јараныб илдəн-илə мөһкəмлəнəн бејнəлмилəл ингилаби бирлик габагчыл əдəбијјат вə мəтбуат үчүн дə чох јахшы бир нүмунə олуб, халглар достлуғу идејаларына рəғбəт вə диггəти кетдикчə артырырды. Азəрбајчанын тəрəггипəрвəр зијалылары һəмин просесдə фəал иштирак едирдилəр.

Шаиг һəссас мүшаһидə габилијјəтинə малик иди. 1900-чү илин сентјабрында аилəси илə Бакыја кəлəн јазычы бурада ичтимаи-мəдəни мүһити диггəтлə өјрəнир, кəлəчəк јарадычылығы үчүн мə'лумат топлајырды.

Рус əдəбијјаты, мəдəнијјəти вə елминə мараг үмумијјəтлə, XIX əсрин ахыры, XX əсрин əввəллəриндə габагчыл Азəрбајчан зијалыларына аид сəчијјəви бир хүсусијјəт иди. Шаигин мүасирлəри вə гəлəм јолдашлары дүнја əһəмијјəтинə малик олан рус əдəбијјатыны, онун Крылов вə Пушкин, Белински вə Лермонтов, Гогол вə Некрасов, Толстој вə Чехов, Чернышевски вə Горки кими классик сималарыны јүксəк гијмəтлəндирир, онлардан өјрəнир вə əсəрлəрини тəблиғ едирдилəр. М. Чəфəр јазыр ки, бу əдəби əлагəлəр Азəрбајчан əдəбијјатында илк əввəл ше'рдə ичтимаи сатиранын јаранмасына тəкан олду. Мүтлəгијјəти, тəһкимчилик зүлмүнү, феодал-руһани əхлагыны, чар мə'мурларынын өзбашыналығыны, рүшвəтхорлуғуну, дөвлəт идарəлəриндəки сүрүндүрмəчилији амансызчасына гамчылајан «рус тəнгиди реализминин, рус сатирасынын мүбариз сəси Азəрбајчана да кəлиб чатды» (Азəрбајчан — рус əдəби əлагəлəри тарихиндəн, 1964, сəһ. 21—22).

Н. Вəзиров, Н. Нəриманов, Ч. Мəммəдгу-

лузадә, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, А. Сәһһәт кими классикләр Азәрбајҹан реализминин ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмәклә јанашы, дүнја әдәбијјатынын надир нүмунәләрини јаратмыш рус јазычыларындан һәјаты реалистҹәсинә екс етдирмәк, ҹанлы вә еһтираслы инсан характери јаратмаг, типик һадисәләри сечмәк јолларыны да өјрәнир, онларын феодал-патриархал һәјаты тәнгид үсулларына, бу јолла сатира вә јумордан истифадә етмәк манераларына јијәләнирдиләр. Азәрбајҹан јазычылары бу дөврдә һәр ҹүр инкишафа сәдд чәкән «мөвҹуд гурулушу јалныз тәнгидә тутмағын кифајәт олмадығыны, ҹәмијјәти бу бәладан хилас етмәк үчүн мүәјјән иҹтимаи гүввәләрә әсасланмағын вә бу гүввәләри әкс етдирмәјин зәрурәтини һисс етмишдиләр; иҹтимаи һәјатын јетишдирдији Фәрһадлары, Фәхрәддинләри јарадыркән, шүбһәсиз, онлар рус реализминин јени наилијјәтләриндән дә фајдаланырдылар» (Қ. Талыбзадә. Горки вә Азәрбајҹан, 1959, сәһ. 13, 17).

Азәрбајҹан әдәбијјаты үчүн Пушкин вә Гогол, Лермонтов вә Некрасов халг һәјатыны, халгын ән нәҹиб фикир вә һиссләрини екс етдирән, Русијада јашајан милләтләрин чаризмә гаршы нифрәтини, азадлыг мејлләрини ифадә едән бөјүк һуманист сәнәткарлар идиләр.

Шаигин рус әдәбијјатына олан мејли илк дәфә онун Крыловун «Сазандалар» ше'рини фарс дилинә тәрҹүмә етмәси илә мејдана чыхмышды. Илк тәрҹүмәсини фарсҹа етмәсинә бахмајараг, аз сонра Шаиг Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәјә башлајыр. Онун диггәтини јенә биринчи нөвбәдә Крылов ҹәлб едир. Бу, тәсадүфи дејилди. Крыловун тәмсилләри јалныз өз дөвру вә өз халгы үчүн дејил, бүтүн бәшәријјәт үчүн гијмәтлидир. Бу тәмсилләр Азәрбајҹан охуҹусу үчүн дә илләрдән бәри зәнкин бәдии-тәрбијәви мәнбә олмушдур.

Јени рус милли әдәбијјатынын атасы, рус поезијасынын күнәши Пушкин һәјаты хүсусилә кениш вә дәриндән тәсвир едән јүксәк сәнәт әсәрләри илә дүнја реализми тарихиндә шәрәфли јер тутмуш вә башга халгларын реалист әдәбијјатынын јараныб инкишаф етмәсинә бөјүк мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу сөз бүтүнлүклә Азәрбајҹан әдәбијјатына да аиддир.

М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров вә Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә А. Сәһһәт кими Шаиг дә Пушкини јүксәк гијмәтләндирир, онун јарадыҹылығындан өјрәнир, ондан тәрҹүмәләр едирди.

Пушкин јарадыҹылығы илә Шаигин мүкәммәл танышлығы 1905-ҹи илдән сонра башланмышды. Даһи шаирин «Азадлыг» одасы, «Сибирә мәктуб»у, «Борис Годунов», «Јевкени Онекин» кими классик әсәрләри кәнҹ Азәрбајҹан јазычысына бәдии сөзү халгын иҹтимаи амалына һәср етмәји, дөврүн мүһүм мәсәләләриндән јазмағы, вәтәнпәрвәрлик вә демократизм мөвгеләриндә мөһкәм дурмағы өјрәдирди.

Пушкинин лајигли хәләфи М. Ј. Лермонтова мүнасибәтиндә дә Шаиг белә идеја-естетик мүлаһизәләрә әсасланырды. Зүлмә гаршы

барышмаз, азадлыға исә вурғун олан Лермонтовун поезијасы Шаигин хүсусән ше'р јарадычылығы илә, поетик фикир вә дујғулары илә чох һәмаһәнк иди. Дикәр тәрәфдән Лермонтовла танышлығы артдыгча, Шаиг ашкар көрүрдү ки, Гафгаз халгларынын талеји бөјүк шаири бүтүн өмрү боју дүшүндүрмүш вә Гафгазда истәр сүркүндән габаг, истәрсә дә сүркүн илләриндә кечирдији һәјат онун поезијасында дәрин изләр бурахмышдыр. «Лермонтовун сәмими инсанпәрвәр бир әдиб, бүтүн халглара азадлыг вә сәадәт арзу едән шаир олдуғуну бир чох әсәрләри, хүсусән Гафгаз мөвзусунда јаздығы әсәрләр даһа ајдын сүбут едир» (М. Чәфәр. XIX әср рус әдәбијјаты, I һиссә, сәһ. 151).

Лермонтовла Шаиг арасындакы мүнасибәт идеја-психоложи јахынлыг чәрчивәсиндә мәһдудлашмајыб, бә'зи сүжет паралелләриндә, тәбиәт тәсвирләриндәки охшарлыгда, инсан характерләринин ачылмасы, милли колорит вә с. чәһәтләрдә дә өзүнү көстәрир. Бунун һәгигәтән belә олдуғуна инанмаг үчүн Шаигин «Мәрһәмәтли Әдһәм» (1908) вә «Ики фамилијанын мәһви» (1910) поемалары илә Лермонтовун Гафгаза һәср етдији поемаларыны (онларын бә'зиләрини Азәрбајчан дилинә Шаиг тәрчүмә етмишдир) мүгајисәли тәһлил етмәк кифајәтдир. Мәсәлән, бу әсәрләрдән биринчиси—«Мәрһәмәтли Әдһәм» дә Лермонтовун «Һачы Абрек» вә с. поемалары кими Дағыстан һәјатындан алынмыш, намус гисасы алмаг, гатилә чәза вермәк, милли адәт-ән'әнәни горумаг, дүшмәнә гаршы амансыз олмаг, вурушда мәрдлик көстәрмәк кими мотивләр үзәриндә гурулмушдур.

Ј. Исмајыловун дедији кими, Шаигин адына чәкилән бу поемалары көстәрир ки, «XX әср Азәрбајчан поезијасында мәнзәрә лирикасынын, ичтимаи-сијаси мәзмунлу лириканын, романтик ше'рин, поема жанрынын, јығчам сүжетли әсәрләрин јараныб инкишаф етмәсиндә бир чох башга мүасирләри илә јанашы Шаигин дә көркәмли ролу олмушдур».

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан охучусунун Некрасовла өз ана дилиндә танышлығы XIX әсрин 80-чи илләриндән башланмышдыр. Бөјүк шаирдән илк тәрчүмәни К. Қәнкәрли етмиш вә бу тәрчүмә «Кәшкүл» гәзетиндә чыхмышдыр. Әсрин сонларына доғру вә XX әсрин әввәлиндә Некрасов Ч. Мәммәдгулузадә, Е. Султанов, А. Сәһһәт вә башга Азәрбајчан јазычыларынын симасында јени пәрәстишкарлар вә тәблиғатчылар тапмыш, онун јаратдығы «кәдәр вә интигам» поезијасы тәрчүмә әдәбијјатынын гијмәтли бир һиссәси олмушдур. Шаиг бу естафети өз сәләфләриндән алараг даһа да ирәли кетмишдир. Онун бу саһәдә фәалијјәти әсасән тәрчүмәдән ибарәт олдуғу үчүн бу барәдә икинчи фәсилдә данышылачагдыр.

ООО

Чаванлығындан бејнәлмиләл зијалылар мүһити илә бағлы олмасы, мүхтәлиф миллијјәтә мәнсуб зијалыларла—рус, ермәни, латыш, күрчү мүәллим вә јазычыларла шәхси достлуг вә јарадычы әмәкдашлыг Шаиг тәрчүмеји-

һалынын ән сәчиҹҹәви, ишыглы чәһәтләриндән биридир. Онун мүәллим јолдашлары вә достлары ичәрисиндә рус Н. С. Сазонов, латыш Митскјавичус, күрчү Вахтанг Микадзе, ермәни Јеганов вә башгаларына раст кәлирик.

Шаиг 1903-чү илдә прокимназијада мүәллимлијә башладығы вахт оранын мүдири демократ көрүшлү рус зијалысы Н. С. Сазонов иди. О, башга фәнләрлә јанашы Азәрбајчан дилинә дә хүсуси фикир верирди. Сазонов азәрбајчанлы ушагларын мәктәбә чәлб олунмасы ишини Шаигә тапшырдыгдан сонра јени тәдрис илинин башланғычында прокимназијада азәрбајчанлы тәләбәләрин сајы хејли артыр. Шаигин Сазонова һөрмәти кетдикчә мәһәббәтә чеврилир. Кәнч мүәллим арабир, хүсусилә бајрамларда тәбрик үчүн онун евинә дә кедир.

Шаиг 1907-чи илдә Волга бојунда мүаличә олунанда да мүбариз, ингилаби руһлу рус зијалылары илә таныш олур. Сәфәр заманы кәмидә раст кәлдији белә зијалылардан бири һаггында о јазыр: «...һамы јемәк салонуна топланмышды. Мүәллим формасында олан бир киши Николајын дивардан асылмыш рәсминә ишарә едәрәк учадан гышгырды:

— Бу јарамазы көзүмүзүн габағындан көтүрүн! Һеч олмаса јемәк јејәндә өзүмүзү сәрбәст һисс едәк.

Бүтүн салонун нәзәр-диггәтини чәлб едән бу јашлы мүәллим ағзындан көпүк даша-даша:

— Бу бәдбәхт мәмләкәтдә азад нәфәс алмаг үчүн бир кушә јохдур. Һара бахырсан,

жандарм чәкмәләринин мурдар гохусуну дујурсан,—деди.

Јанымдакылардан онун Саратов реал мәктәбинин мүдири олдуғуну өјрәндим» (сәһ. 232—233). Сонра Шаиг јазыр ки, сәфәрдән мән ингилаби руһла гајытмышдым.

Шаигин Русија вә рус әдәбијјаты илә алагәсиндән данышаркән онун өз әсәрләриндә рус һәјатыны, бејнәлмиләл маһијјәт дашыјан үмумрусија пролетар һәрәкатында русларын ролуну вә с. бу кими мотивләри бәдии сурәтдә ишләмәсиндән дә бәһс етмәк лазымдыр. Белә мотивләрә јазычынын хатиратында, мәгаләләриндә вә әдәбијјат дәрсликләриндә чох раст кәлирик.

М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» романында Әскәр вә Мәммәдлә јанашы Женја, Павлуша, Ајрапет вә саир мүсбәт сурәтләр тәсвир олундуғу кими, Шаигин «Араз» романында да ингилаби һәрәкатда Аразла чијин-чијинә мәрдлик көстәрән Ванја, Григор вә башгаларынын бәдии сурәти сәмими чизкиләрлә тәсвир олунмушдур.

Кәнч Шаигин әтрафындакы рус зијалылары ичәрисиндә габагчыл, тәрәггипәрвәр мүәллимләр, јазычылар, мә'мурларла бәрабәр, чаризмә нөкәрчилик едәнләр, Гафгаз маариф идарәси рәиси Рудолф кими «мәғрур вә мүстәбид» шәхсләр дә варды ки, бу сонунчулар кәнч азәрбајчанлы мүәллим-јазычынын дәрин нифрәтини газанмышды. Рудолф һаггында Шаиг һәтта Бакыда чыхан «Каспи» гәзети редакторуна шикајәт дә етмишди. Бу гәзетин редактору, мүртәче буржуа идеологу Ә.

Топчубашов үз-көзүнү туршудуб «јох, белә шејләри гәзетдә јазмаг олмаз!» дедикдә, Шаиг әсәби һалда сөјләмишди: «Белә горхаглығын, јазмамағын нәтичәсидир ки, халгымыз ән ади һүгуглардан мәһрум едилмишдир» (сәһ. 154).

Әлбәттә, Русијаны өјрәнмәкдә габагчыл рус зијалылары илә шәхси достлуг әлагәләринин ролу нә гәдәр бөјүк олса да, бу мәсәләдә әсас иши әдәбијјат вә мәтбуат көрүрдү.

Рус әдәбијјаты илә әсасән орижиналын дилиндә таныш олан XIX әср Азәрбајчан јазычылары А. Бакыханов, Мирзә Шәфи, М. Ф. Ахундов вә Сејид Әзимдән фәргли олараг, XX әср јазычыларымыз бу әдәбијјатла һәм рус дилиндә, һәм дә тәрчүмәләр васитәсилә таныш олурдулар. Бунун бир сәбәби Азәрбајчанда рус дилини өјрәнәнләрин вә биләнләрин сајынын илдән-илә артмасы, Петербург, Москва, Кијев, Одесса кими шәһәрләрдә русча тәһсил алмыш зијалыларын чохалмасы идисә, дикәр сәбәби дә тәрчүмә әдәбијјатынын зәнкинләшмәси, хүсусилә рус әдәбијјатындан тәрчүмәләрин кетдикчә даһа чох чап олунуб јајылмасы иди.

Шаиг вә онун гәләм јолдашлары рус әдәби вә елми мәнбәләриндән тәкчә Русијаны, онун тарихини, мүасир һәјатыны, әдәбијјатыны дејил, ејни заманда Гәрби Авропаны да өјрәнирдиләр. Фарс, әрәб, өзбәк, түрк әдәбијјатларыны орижиналын дилиндә мүталиә едиб баша дүшән Шаиг Гәрб дилләрини билмәдијинә көрә Авропанын мүасир һәјаты, тарихи, әдәбијјат вә фәлсәфәси илә әсасән рус мәнбәләринин көмәјилә таныш олурду. Буну о өзү дәфәләрлә гејд етмишди.

1903-чү илдә әдиб «Каспи» гәзетиндә бир рус зијалысынын өз шәхси китабханасыны сатдығы барәдә е'ланы охујуб һәмин китабхананы алмагла чохданкы арзусуна чатыр. Әсасән рус вә Гәрб јазычыларынын әсәрләриндән ибарәт олан бу китабхананын, тәәссүф ки, анчаг аз бир һиссәси галмышдыр. О китабларын бир гисминин сијаһысына нәзәр салаг:

1. Полное собрание сочинений А. Н. Островского, т-во «Просвещение», 1896.
2. А. С. Пушкин. Сочинения, под редакцией Н. О. Морозова, т-во «Просвещение», 1896.
3. М. Ю. Лермонтов. Полное собрание сочинений, тт. I, II, III, IV, т-во «Просвещение», 1896.
4. И. С. Тургенев. Полное собрание сочинений, Петербург, изд. М. Ф. Маркса, 1898.
5. Пособие при изучении Истории русской словесности, составил П. Смирновский, Москва, 1899.
6. Библиотека великих писателей, Ефрон-Брокгауз, А. С. Пушкин, тт. I, II, III.
7. Сочинения графа Л. Н. Толстого, Москва, 1903.
8. Русские писатели (в выборе и обработке для школ). Автор В. Мартыновский, Тифлис, 1903.
9. Полное собрание сочинений И. А. Крылова, под редакцией В. В. Каллаша, 1904.
10. История русской словесности, составитель Н. Порфирьев, Казань, 1910.

11. Курс устной народной словесности. Хрестоматия, Петербург, 1911.

12. В. В. Каллаш. Очерки по истории новейшей русской литературы, Москва, 1911.

13. В. Г. Белинский. Собрание сочинений, Петербург, 1919 вә б.

Бу сијаһыдакы китаблары әсасән ики јерә бөлмәк олар: Крылов, Пушкин, Лермонтов, Белински, Туркенев, Островски, Толстој кими рус классикләринин әсәрләри; рус шифаһи вә јазылы әдәбијјаты тарихинә аид әсәрләр. Һәмин сијаһы кәнч Шаигин әдәби вә елми мараг даирәси һаггында, мүхтәсәр дә олса, чанлы, конкрет тәсәввүр јаратмаға көмәк един.

ООО

Гејд едилмәли мүһүм мәсәлә бир дә будур ки, Шаиг јарадычылығынын дүнја әдәбијјаты илә тәмас вә әлагәси интенсив, чохчәһәтли олдуғу гәдәр дә сәрбәст, јарадычы, илһамлы иди. Она көрә чох тәбии олараг, әдибин орижинал бәдии әсәрләриндә бу вә ја башга халгын әдәбијјатындан, бу вә ја башга классикин јарадычылығындан кәлән хүсусијјәти, тә'сири, изи һисс етмәк, сечмәк һеч дә һәмишә асан олмур. Чүнки рус, Иран, түрк вә с. халгларын әдәбијјатлары илә јахындан таныш олан јазычы бу әдәбијјатларын үмумбәшәри, классик кејфијјәтләриндән анчаг конкрет, милли ичтимаи варлығын тәләбләринә вә өз јарадычылыг идеалларына мүвафиг сурәтдә, сәрбәст бир сәнәткар фикри, хәјалы вә һиссијјаты илә өјрәнмиш, фајдаланмышдыр.

Шаиг јарадычылығы үчүн рус классик ирсинин әһәмијјәти һаггында әдәбијјатшүнаслыг бир сыра гијмәтли елми нәтичәләрә кәлмишдир. Тәдгигат көстәрир ки, биринчи рус ингилабы, доғма Азәрбајчан халгынын милли азадлыг һәрәкаты, Азәрбајчандакы мәдәни интибаһ, мүтәрәгги әдәбијјат вә мәтбуат—бүтүн бунлар Шаигин инкишафы үчүн ән әһәмијјәтли мә'нәви-сијаси амилләр олмушдур. Лакин јазычы вә мүтәрчим Шаигин идеја-јарадычылыг инкишафы башга гүдрәтли бир гајнагла бағлы иди ки, о да рус әдәбијјаты иди.

Чох сәчијјәви вә мараглыдыр ки, Шаигин бу әдәбијјатла мөһкәм, ардычыл танышлыг вә әлагәси мәһз 1905-чи ил әрәфәсиндә башланмыш вә чох бөјүк бир сүр'әтлә артмыш, кенишләнмишдир. Кәнч јазычынын һәм идеја, һәм дә бәдии јарадычылыг ахтарышларынын мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнмәсиндә, онун демократик әдәбијјат мөвгеләринә кечиб бу саһәдә көркәмли сималардан биринә чеврилмәсиндә, әлбәттә, һәмин танышлыг вә әлагә мүһүм иш көрмүшдүр.

1905-чи ил ингилабы дөврүнә Шаиг, сөзсүз ки, мүәјјән идеја-фикри инкишафла кәлмишди. Лакин ичтимаи вәзијјәти е'тибарилә хырда буржуазијаја мәнсуб олмасы, узун мүддәт Азәрбајчан, Русија һадисәләриндән кәнарда—Хорасанда јашамасы, һабелә јары дини, јары дүнјәви тә'лим-тәрбијә көрмәси вә саир бу кими сәбәбләр онун 1905-чи ил фыр-

тынасынын мә'на вә әһәмијјәтини вахтында, ајдын дәрк етмәсинә мане олду. Одур ки, 1905-чи илдән та Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр олан дөвр Шаиг үчүн ахтарышлар дөврү олмушду. Буну јазычынын өз хатиратындан да көрмәк мүмкүндүр: «1905-чи ил ингилабы чаризми титрәтди, ону бөјүк бир ваһимәјә салды. Одур ки, о, тә'чили олараг һеч бир заман көрмәдијимиз бә'зи «азадлыглар» вермәјә мәчбур олду. Чохдан арзусунда олдуғумуз мәтбуат, сөз, вичдан вә саир азадлыглар әлдә етдик. Чаризмин һијлә олараг ишләтдији бу тәдбирләри мән о заман бөјүк бир хејирхаһлыг кими, *даими вә һәгиги азадлыг кими* (курсив бизимдир—*Т. Х.)* гәбул етдим... Лакин бир гәдәр сонра ајдын олду ки, бунлар һамысы кәләк вә фырылдаг имиш!» (сәһ. 187).

1905-чи ил ингилаби һадисәләри, о дөврүн бүтүн габагчыл зијалылары кими, Шаигин дә инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишди. Халг азадлыг һәрәкаты, ингилабчы күтләләрин чаризм әлејһинә мүбаризәси Шаигдә дәрин рәғбәт ојатмышды. Әдиб өзү «фәһлә синфинин, зәһмәткешләрин күчүнә» инамын онда 1905-чи илдә јарандығыны белә гејд едир: «Октјабр ингилабына гәдәрки дөврдә һеч бир сијаси, ичтимаи һадисә бизим фикри инкишафымыза, әдәбијјатымызын тәрәггисинә 1905-чи ил ингилабы гәдәр тә'сир етмәмишди. Мән 1905-чи ил ингилабынын шаһиди олмушам вә һеч бир вахт о һадисәләрин о заман Азәрбајчанда, Бакыда әмәлә кәтирдији ојанманы, тәлатүмү, јенилијә, азадлыға доғру олан мејли јаддан

чыхара билмирәм. 1905-чи ил һадисәләри елә бил бизим көзүмүзүн габағындакы пәрдәни галдырды. Мәндә вә мәним бир чох гәләм јолдашларымда јазмаға, јаратмаға, сөз демәјә јени гүввә, јени енеркија јаратды. Һәрә өз күчүнә көрә, өз бачарығына көрә халга хидмәт етмәјә, онун тәрәггисинә көмәк етмәјә башлады» (сәһ. 190).

1905—1907-чи илләр Шаигин тәкчә ичтимаи-сијаси бахышларында дејил, әдәби-естетик дүнјакөрүшүндә дә дөнүш әмәлә кәтирди. Онун әдәби көрүш даирәси кенишләнди, рус Шәрг вә Гәрб классик әдәбијјатына марағы даһа да гүввәтләнди, доғма әдәби ирси даһа дәриндән өјрәнмәјә вә тәблиғ етмәјә башлады.

Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонракы ағыр иртича дөврүндә, мүасири олан бир чох башга зијалылар кими, Шаигин дә јарадычылыг вә дүнјакөрүшүндә зиддијјәтләр, өзүнүн е'тираф етдији кими, бә'зи ше'рләриндә бәдбинлик, шүбһә вә кәдәр мотивләри өзүнү көстәрди.

Шаиг јарадычылығынын о заманкы зиддијјәтләри, кәдәр вә үмид мотивләри, өз дили илә десәк, «учурмуш олдуғумуз севимли» азадлыг гушу вә «башымыз үзәриндә бизи гамчыламагда олан истибдад бајгушу» онун «Нијә учдун?», «Заманын ингилабчыларына», «Јад ет!», «Һәр шеј көһнә», «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» вә «Симурғ гушу» кими ше'рләриндә ифадәсини тапмышды.

Јаланчы азадлығы бир гуша бәнзәдән Шаиг «Нијә учдун?» ше'риндә онун бир ан көрүнүб сонра јоха чыхмасыны бөјүк бир изтираб

вә һәјәчанла тәсвир етмишди. Лакин Шаиг јарадычылығынын бу дөврү үчүн ән сәчијјәви хүсусијјәт о иди ки, сон дәрәчә ағыр, үзүнтүлү вахтларда да әдиб кәләчәјә, думанларын говулуб көј үзүнүн ачылачағына инамыны бүсбүтүн итирмәмишди. Әксинә, онун «Һәр шеј көһнә» ше'ри көһнә дүнја илә барышмазлыг, о дүнјанын ганун-гајдаларына е'тираз ифадә едән һәјәчанлы бир ше'р иди. «Заманын ингилабчыларына!» (1910) бу чәһәтдән даһа артыг диггәти чәлб едир. Хитаб формасында јаздығы бу әсәриндә Шаиг јелкәни туфанлы «дәрја үзүндә» галан «вәтән гајыгчыларыны», «елин һајгырыгчыларыны» иртичанын ағырлығына синә кәриб, әзм вә гүввәтлә ирәли кетмәјә чағырырды.

Кәләчәјә никбин бахыш «Ирәли!» ше'риндә даһа ајдын вә гәти шәкилдә мејдана чыхмышдыр.

Беләликлә, ингилабын мәғлубијјәти Шаиги анчаг гисмән кәдәр вә үмидсизлијә салмыш, онун јарадычылығындакы ишыглы, мүсбәт, гүввәтли чәһәтләри мәһв едә билмәмишди. Јазычынын бу әзм вә мәтанәти горујуб сахламасынын бир чох објектив вә субјектив сәбәбләри варды: онун өзүнәмәхсус һәјат мүшаһидәләри, дүнјакөрүшүнүн демократик истигамәтдә инкишафы, тәрәггипәрвәр мүасирләринин көмәји, габагчыл әдәби ән'әнәләр, хүсусилә халгын мүбаризә, азадлыг еһтирасы...

Һеч шүбһәсиз, Шаигин јарадычылыг јолунда «ирәлиләмәси» һәм дә онун дүнја әдәбијјаты вә илк нөвбәдә, рус әдәбијјатына мөһкәм бағлылығы илә изаһ едилмәлидир.

Мүгәддимәдә дедијимиз кими, Шаигин зәнкин рус әдәбијјатыны, онун јүксәк идеја-сәнәткарлыг мәзијјәтләрини дәрк едиб гаврамасы вә ону өз мә'нәви аләминин үзви һиссәсинә чевирмәси чох мүрәккәб бир просес олмуш вә бу просес бир нечә истигамәтдә кетмишдир: а) билаваситә рус зијалылары илә, һәмчинин рус дили вә әдәбијјатыны мүкәммәл билән Азәрбајчан јазычы, журналист вә мүәллимләри илә әлагә; б) рус әдәбијјаты вә мәтбуатыны мүталиә; в) рус әдәбијјатындан тәрчүмә вә игтибаслар вә с.

Һәмин просесә көмәк едән бир нечә јазычынын ролу хүсуси гејд едилмәлидир. Бу јазычылар Н. Нәриманов А. Сәһһәт вә В. Митскјавичусдур.

Дүнја әдәбијјатыны, о чүмләдән рус классикләрини ушаглыгдан охујуб өјрәнмәјә башлајан Н. Нәриманов Пушкин вә Гогол, Шедрин вә Некрасов, Чехов вә Толстој јарадычылығы илә јахшы таныш иди, әсәрләриндә онларын һуманист, демократик идејаларыны тәблиғ едирди. Әсәрләрини јазаркән Нәриманов М. Ф. Ахундовун реалист ән'әнәләри илә бирликдә рус реализминдән дә аз фајдаланмамышды. Азәрбајчан әдибинин јарадычылығы илә бөјүк рус ингилабчы-демократлары Белински, Чернышевски вә Добролјубовун ирси арасында да гырылмаз телләр варды. «Рус јазычыларынын әсәрләриндә мүһүм јер тутан зәһмәткешләрин мәнафејини сәдагәтлә мүдафиә етмәк идејасы, ичтимаи әдаләтсизлијә нифрәт вә үсјан руһу Нәримановун диггәтини хүсусилә чәлб едирди. О өз әсәрләриндә

рус классиклэрини мэһэббэтлэ јад едир, онлардан ајры-ајры парчалары епиграф кэтирир, рус әдәбијјатынын көркәмли әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәрәк, бунларын халгымыз тәрәфиндән өјрәнилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди» (Ф. Көчәрли. Нәриман Нәриманов, 1965, сәһ. 29).

Нәһајәт, Н. Нәриманов бир ичтимаи хадим кими Азәрбајчан халгы илә рус халгы арасында бејнәлмиләл ингилаби ән'әнәләрин мөһкәмләнмәси јолунда чох көркәмли хидмәтләр көстәрмишдир.

Шаигдән 11 јаш бөјүк олан Н. Нәриманов өз јарадычылыг вә ичтимаи фәалијјәтинин бүтүн бу кими мүсбәт чәһәтләри илә кәнч достуна нүмунә олмушду. Онларын аиләликлә јахын олмалары бу тә'сири даһа да гүввәтләндирмишди. Семинаријаны тәзә гуртармыш кәнч халг мүәллими Тифлисә гајыдандан сонра Шаигин атасы илә көрүшмәјә кәлмиш вә Шаиг онунла илк дәфә өз аиләләриндә танош олмушду. Бу танышлыг сонралар достлуға чеврилмишди. Шаиг Бакыја көчән кими көмәк үчүн илк мүрачиәт етдији адам артыг о заман Азәрбајчанын танынмыш јазычы, мүәллим вә ичтимаи хадимләриндән сајылан Н. Нәриманов олур. О, Шаигә мүәллимлик имтаһаны вермәји мәсләһәт көрүр вә она көмәк едир; «Нәриман Нәриманов мәнә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатына даир, рус мүәллимләри исә рус дилиндә методика вә дидактикаја аид суаллар верирдиләр. Суаллара бир-бир чаваб вердим. Чавабларымдан мүәллимләрин разы

галдыгларыны күләш вә ачыг сималарындан дујурдум» (сәһ. 146).

Нәриманов Шаигин бир мүәллим кими ишә дүзәлмәсинә дә јахындан көмәк етмишдир. Бу чәһәтдән онун Шаиг һаггында 1901-чи илдә јаздығы хаһишнамә чох мараглыдыр. Нәриманов Бакы Дөвләт Думасынын маариф шө'бәси мүдиријјәтиндә ишләјән Михаил Ағановичә јазырды: «...Иш сизинлә көрүшмәјимә мане олур, анчаг сизин аличәнаблығыныза вә хејирхаһлығыныза үмид бәсләјиб, сизә јазылы мүрачиәтә чүр'әт едирәм. Татар дили мүәллими Мирзә Абдулла Талыбзадәнин «рус-татар» мәктәбләриндә мүәллим вәзифәсинә тә'јин олунмасыны хаһиш едирәм. О, һәмин фәнни һәтта орта мәктәбләрдә демәк һүгугуна маликдир вә *рус дилини кифајәт гәдәр јахшы билир* (курсив бизимдир—*Т. Х.*)».

Нәриманов һәмин илләр Бакыда биринчи кимназијада дәрс дејирди. Лакин орадан алдығы мааш бөјүк аиләсинә кифајәт етмәдијиндән ахшамлар Сабунчуја кедиб курсларда рус дилиндән дәрс верирди (о заман Шаиг дә Сабунчуда дәрс дејирди).

Шаигин Нәримановла јарадычылыг вә педагожи әмәкдашлығы узун илләр давам етмиш, Совет һакимијјәти илләриндә даһа да мөһкәмләнмишдир.

Азәрбајчанда дүнја әдәбијјатынын, рус классик ирсинин тәблиғи саһәсиндә мүстәсна хидмәтләри олан Аббас Сәһһәтлә достлуғу да Шаигин тәрчүмеји-һалынын ән мә'налы сәһифәләриндәндир: «Сәһһәт рус әдәбијјатыны бөјүк бир мәһәббәтлә севирди. О, вахтынын

мүһүм бир һиссəсини рус дилини даһа дəриндəн өјрəнмəјə, рус јазычыларындан тəрҹүмə етмəјə һəср едирди. О, рус шаирлəринин бир чох дəјəрли əсəрлəрини бөјүк мүвəффəгијјəтлə тəрҹүмə етмиш вə кəнҹ зијалыларымызы рус əдəбијјаты илə таныш етмишди. Бу хүсусијјəтлəринə көрə иди ки, һəлə 1912-чи илдə чап етдирдијим «Күлзар» дəрслијимдə Сəһһəти «əдəбијјатымызын Жуковскиси» адландырмышдым» (сəһ. 214).

Сəһһəтлə Шаиг иллəр боју көрүшүб јарадычылыг əмəкдашлығы етмиш, бирликдə дəрслик јазмыш, Сабир вə Һадинин дə иштиракы илə ше'р мəҹлислəри кечирмиш, ејни мөвзуда «Јад ет!» адлы ше'рлəр јазмыш, мəктублашмышлар...

А. Сəһһəтин симасында Шаиг үчүн əн диггəтəлајиг ҹəһəтлəрдəн бири онун мүтəрҹимлији, хүсусилə Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов вə Горкидəн етдији көзəл тəрҹүмəлəри иди. Чүнки Сəһһəт Азəрбајҹан-рус əдəби əлагəлəри тарихиндə көркəмли јер тутан бу фəалијјəти илə Азəрбајҹан бəдии тəрҹүмəчилијиндə јени бир мəктəб јаратмышдыр.

Рус вə Гəрби Авропа классиклəрини «мəғриб күнəшлəри» адландыран исте'дадлы Азəрбајҹан шаири вə мүтəрҹими бу јазычыларын əсəрлəрини ана дилинə тəрҹүмə етмəклə бир тəрəфдəн доғма халгыны дүнја əдəбијјаты илə таныш етмəк кими нəҹиб бир иш көрмүшдүсə, дикəр тəрəфдəн дə XX əср Азəрбајҹан əдəбијјатынын идеја-мөвзу вə сəнəткарлыг ҹəһəтдəн даһа да инкишаф едиб зəнкинлəшмəсинə, онун

заманла, халгын тəлəблəри илə даһа артыг ајаглашмасына бөјүк көмəк етмишдир.

Бу ишдə Сəһһəт тəк дејилди. Онун Ə. Һагвердијев, Ф. Көчəрли, М. Маһмудбəјов, С. Гəнизадə, Ү. Һачыбəјов кими һəмфикирлəри варды.

Сəһһəтин «Мəғриб күнəшлəри»ндəн ишыг алан Азəрбајҹан јазычыларындан бири дə Шаиг иди. Күман етмəк олар ки, Шаигин һəм бир јазычы, һəм дə тəрҹүмəчи кими јетишмəјинə достунун бу саһəдəки илһамлы, сəмəрəли фəалијјəтинин дə мүһүм тə'сири олмушдур.

Нəһајəт, А. Митскјавичусла А. Шаигин јарадычылыг достлуғу һаггында*.

Литва классик əдəбијјатынын танынмыш сималарындан олан Викенти Иосифович Митскјавичус (1882—1954) 1909-чу илдəн е'тибарəн узун мүддəт А. Шаиглə бирликдə Бакы кимназијасында мүəллимлик етмишдир. «Литвалы һəмкарым» адлы хатирə гејдлəриндə Викенти Иосифовичин бир јазычы вə инсан кими јүксəк нəҹиб сифəтлəр саһиби олдуғуну тəсвир едəн Шаиг онунла достлуг вə јарадычылыг əлагəсинин дə мүхтəсəр тарихчəсини верир. Бурадан мə'лум олур ки, мүəллимликлə бəрабəр кимназија китабханасына мүдирлик

* В. Митскјавичус һаггында əтрафлы бах: В. Арзуманов. Азəрбајҹан—Литва əдəби əлагəлəри, намизəдлик диссертасијасы. Бакы, 1974. В. Митскјавичус 1909—1919-чу иллəрдə Бакы кимназијасынын рус дили вə əдəбијјаты мүəллими, Азəрбајҹан университетинин илк досентлəриндəн бири, сонра Лвов университетинин фəлсəфə доктору, Рома Академијасынын мүхбир үзвү, Литва Академијасынын илк президенти олмушдур.

едән Митскјавичус һәмјашыды вә һәмсәнәти олан Шаигин әдәби-елми инкишафына һәвәслә көмәк етмиш, һабелә чаризмә нөкәрчилик едән мә'мурларла, мүһафизәкар валидејнләрлә мүбаризәдә она тәрәфдар олмушдур. Шаиг хатиратында Митскјавичусун рус әдәбијјатыны ушаглара нечә усталыгла севдирдијини, Руһулла Ахундов кими фәрасәтли чаванларын бу әдәбијјаты мәһәббәтлә өјрәнмәсиндән нечә шад олдуғуну ајрыча гејд едир.

Шаиглә Митскјавичусу бирләшдирән башлыча телләрдән бири рус дили вә әдәбијјаты иди.

В. И. Митскјавичус азәрбајчанлы мүәллим вә јазычы досту Шаигин јарадычылығы илә јахындан таныш олдугча, хүсусилә онун «Көзәл баһар» әсәри әсасында тәләбәләрин көстәрдији тамашаја бахандан сонра араларындакы сәмимијјәт даһа да артыр. Митскјавичус Шаигин ше'р јаздығыны өјрәндикдә ондан әсәрләриндән бирини охумағы вә сәтри тәрчүмә етмәјини хаһиш едир. О вахт Шаиг «Ана вә оғул» («Симурғ гушу») балладасыны тәзәчә јазыб гуртармышды. Әсәрдә дејилирди ки, өз халгынын азадлығы уғрунда һәлак олан гәһрәманларын мүгәддәс руһлары о гәдәр бөјүк вә күчлүдүр ки, онлар һәтта өлүмдән сонра да мәһв олмурлар, Гафгаз дағларына чәкилиб, әфсанәви Симурғ гушуну севиндирирләр, күнәши доғмаға сәсләјирләр. Мүәллифин гејд етдији кими, «Балладанын әсас идејасы бу иди ки, өлүмсүз, гурбансыз хошбәхтлик вә азадлыг әлдә етмәк олмаз» (сәһ. 347).

Митскјавичус Шаигин сәтри тәрчүмәсини

өз дәфтәрчәсинә јазыб, ертәси күнү «Ана вә оғул»ун рус дилинә мәнзум тәрчүмәсини она охумушду. «О күндән мән билдим ки, Митскјавичус рус дилиндә ше'рләр дә јазыр. Бу адам рус әдәби дилинин, чанлы рус нитгинин јахшы биличиси иди».

Чох кечмәдән Митскјавичус «Шәрг јазычы вә мүтәфәккирләриндән хәбәрдар» олан Шаигин рус вә Гәрби Авропа әдәбијјаты вә тәнгиди саһәсиндә билијинин кифајәт гәдәр олмадығыны һисс едиб она бу чәһәтдән көмәк етмәјә һазыр олдуғуну билдирир.

Һәртәрәфли билијә малик јазычы, әдәбијјатын мүхтәлиф саһәләри үзрә мүәјјән, ајдын дүнјакөрүшлү әдәбијјатшүнас олан Митскјавичусла достлуг јалныз нәзәри шәкилдә дејил, әмәли сурәтдә дә Шаиг үчүн фајдалы олмушдур. Шаиг јазыр: «...биз иши әввәлчә «әдәбијјат нәзәријјәси»ндән вә Синовскинин «Поетика»сындан башладыг. Синовскидән сонра биз *бөјүк чиддијјәтлә* (курсив бизимдир—*Т. Х.*) рус тәнгидчиләрини—Белинскини (Митскјавичус Белинскинин әсәрләрини көзәл билир вә ону јүксәк гијмәтләндирирди), Чернышевскини, Добролјубову өјрәнирдик. Сонра нөвбә Бајрона, Һөтејә, Шиллерә, Балзака, Стендала вә башгаларына чатды. Митскјавичус мәним әдәби көрүш даирәми кенишләндирмәк үчүн әлиндән кәләни едирди» (сәһ. 348).

ooo

Артыг 1910-чу илләрдә Шаиг рус әдәбијјаты вә дилини елә мүкәммәл билирди ки, һәтта русча ше'рләр јазмышды. О бу ше'рләри Налчикдә таныш олдуғу, тибб институтунун икинчи курсунда охујан Варја адлы бир рус гызынын хаһиши илә гәләмә алмышды.

Шаиг јарадычылығында рус дилиндә ше'рләрин мејдана чыхмасы нә гәдәр гејри-ади олса да, һәр һалда чох мараглы, әһәмијјәтли иди. Әввәлән, демәк лазымдыр ки, Шаиг Азәрбајчанда рус дилиндә дә әсәр јазан илк јазычы дејилдир. Мә'лумдур ки, һәлә XIX әсрдә А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Нәриманов вә башгалары әсасән ана дилиндә јазыб јаратмагла бәрабәр, бир сыра әсәрләрини, хүсусилә публисист мәгаләләрини, мәктубларыны русча јазмышлар.

Шаигин һәр ики ше'ри мәһәббәт вә көзәллијин тәрәннүмүнә һәср олунмуш лирик әсәрләрдир. Бурадакы автобиографик мотивләри дә көрмәк чәтин дејилдир. Дикәр тәрәфдән бурада Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан ше'ринә хас олан үслуб, ифадә хүсусијјәтләри дә ашкар көрүнүр (хүсусилә «Вај» сәрлөвһәси, һәмин ше'рин ичиндәки «вај», јахуд «из-за вас дни и ночи» ифадәси, «мирза», «журавль», «Восток» сөзләри вә с.).

Рус поетик дилини јахшы билмәси, рус поезијасы ганун-гајдаларына дәриндән бәләд олмасы Шаигә сәмими лирик ше'р јаратмаға имкан вермиш, о һәтта Шәрг поезијасына мәхсус образлары, тәшбеһләри дә рус дилиндә верә билмишдир.

ooo

Мисал кәтирилән фактлар, Шаигин өз сөзләри бүтүн ајдынлығы илә сүбут едир ки, онун рус дили, әдәбијјаты вә педагокикасы илә танышлығы һәлә XIX әсрин ахырларындан башласа да, бу танышлыг анчаг 1905-чи ил әрәфәсиндә вә ингилаб дөврүндә дәрин бәләдлик вә мәһәббәт сәчијјәси алмышдыр. Өзү јазыр ки, «Мән рус әдәбијјаты илә 1903-чү илдән таныш олмушам. Чеховун вә Горкинин һекајәләрини мән хүсуси һәвәслә охујардым. Горкинин һекајәләриндәки гејри-ади колоритли инсан образлары һәлә кәнч јашларымдан һөрмәт бәсләдијим јохсул вә мәзлум инсанлара мәним гәлбимдә бөјүк мараг јарадырды. Мән һәјата Горкинин көзләри илә бахмаг, инсаны онун севдији кими севмәк вә һәмчинин, инсанын ән јахшы сифәтләрини Горки кими тәрәннүм етмәк истәјирдим. Мәни бир јазычы кими пролетариатын һәјаты илә Горкинин әсәрләри јахынлашдырды. О заман мән онун мүбаризәјә руһландыран, бөјүк ингилаби нәфәслә јазылмыш «Фыртына гушу», «Шаһин нәғмәси» кими әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб дәрсликләрә дахил етмишдим. Мәним истәрсә ингилабдан әввәл (1909—1910) јазылмыш «Көч», «Кәрим дајы» вә «Әзим дајы» вә саирә әсәрләримдә романтизм вә реализмин бирләшмәси башлыча оларaг М. Горки јарадычылығынын тә'сири алтында олмушдур»

(А. Шаигин М. Арифә мәктубу. Горьковские чтения. 1947—1948, М.-Л., 1949, сәһ. 475).

Бу ситат «Шаиг вә рус әдәбијјаты» проблеминин чох мүһүм бир чәһәтини—бу әдәбијјатын Шаигә нә вердијини, онун јарадычылығы үчүн һансы бахымдан әһәмијјәтли вә фајдалы олдуғуну баша дүшмәјә чох јахшы көмәк едир. Әдибин өзүнүн изаһ етдији кими, бурада ән диггәтәлајиг мәсәлә Чехов вә Горкинин онда һәлә кәнч јашларындан һөрмәт бәсләдији «јохсул вә мәзлум» инсанлара бөјүк мараг јаратмасы, хүсусилә «һәјата Горкинин көзләри илә бахмаг, инсаны онун севдији кими севмәк», «инсанын ән јахшы сифәтләрини Горки кими тәрәннүм етмәк» дәрси иди. Бу мәсәләнин шәрһинә кечмәздән әввәл демәлијик ки, XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлиндә рус классикләриндән үчү Азәрбајчанда хүсусилә бөјүк шөһрәт газанмышды: Толстој, Чехов, Горки.

Рус әдәбијјатынын Азәрбајчанда тәблиғи саһәсиндә мәктәблә, китабла бирликдә театр вә мәтбуат да бөјүк иш көрүрдү. Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров, А. Сәһһәт, А. Шаиг, М. Һачински бир сыра пјесләри Азәрбајчан дилинә чевирир, тәбдил вә игтибас едир, Азәрбајчан театр репертуарыны рус драматуркијасы һесабына зәнкинләшдирирләр.

Азәрбајчанда Толстојун әдәби ирсинә дүзкүн јанашыб, ону доғру сәчијјәләндирән мәтбуат органларындан бири «Молла Нәсрәддин» журналы олмушдур. Габагчыл әдәби ән'әнәләрә әсасланан, ингилаби-демократик естетиканын принсипләрини мүдафиә вә тәблиғ едән «Молла Нәсрәддин» Толстоја, һәр шејдән әввәл, хәлги јазычы, рус реализмминин даһи нүмајәндәси кими гијмәт верирди.

Ч. Мәммәдгулузадә бөјүк реалист сәнәткарын әсәрләрини дәрин зөвг вә һәвәслә охујур, ондан һәјаты реалистчәсинә әкс етдирмәји, кениш бәдии лөвһәләр, зәнкин вә еһтирaслы инсан сәчијјәләри јаратмаг јолуну өјрәнирди. Әдибин Толстојун һәлә јарадычылығынын илк дөврүндә јаздығы «Зәһмәт, өлүм вә нахошлуг» һекајәсини тәрчүмә етмәси дә бу мәһәббәтдән ирәли кәлир.

Толстој бәдии ирсиндән Шаиг дә гидаланмыш вә Толстојдан ушаг јазычысы вә бөјүкләрә мәхсус даһијанә әсәрләр мүәллифи кими сәнәткарлыг дәрси алмышдыр. О, бөјүк рус әдибиндән даһа чох реалист јазычылыг сәнәти өјрәнмишдир. Јарадычылығынын илк дөврүндә о, Толстојдан ушаг насири кими тә'сирләнмишди. Әдиб Толстојун бир нечә ушаг һекајәсини Азәрбајчан вә фарс дилләринә тәрчүмә едиб дәрсликләрә салмышдыр. (Шаигин тәрчүмәләринин тәһлили икинчи фәслә дахилдир).

Бүтүн реалист мүасирләри, гәләм јолдашлары кими, Шаиг үчүн дә Чеховун «үмуми сәадәтә хидмәт етмәк арзусу», халг талеји һаггында дәрин дүшүнчәләри, һәјатын хырдалыгларында фачиәнәлик, ади һадисә вә сәһнәләрдә көзәллик ахтарыб тапмасы чох гијмәтли вә диггәтәлајиг иди. Чехова көрә инсанлардакы ән көзәл хүсусијјәти, ән јүксәк идеалы гијмәтләндирмәкдә башлыча ме'јар һәгиги мә'нада инсанијјәтдир, али, нәчиб фи-

кир вә дујғулардыр. «Илаһи, Русијада јахшы адамлар нә гәдәр дә чохдур!»—дејән бөјүк әдиб бу сифәтләри илк нөвбәдә садә рус адамларында көрүр вә сәмимијјәтлә тәсвир едир. Онун јаратдығы мүсбәт сурәтләр ичәрисиндә пинәчи, кәнд мүәллимәси, ашпаз, көзәл кәндли гызы вә бу кими бир чох башгалары вардыр.

Х. Ағаларова Чеховун бу кими јарадычылыг ән'әнәләринин XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, хүсусилә Ә. Һагвердијев үчүн әһәмијјәти һаггында мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрмүш вә Азәрбајчан классикинин «Шејх Шабан», «Мирзә Сәфәр», «Сары Тојуг» әсәрләрини бу бахымдан тәһлил етмишдир. Тәдгигатчы, ејни заманда, Һагвердијевин Чехов ән'әнәләрини өјрәнмәсинин әсл јарадычы сәчијјәдашыдығыны хүсуси нәзәрә чатдырыб јазыр ки, «Чехов сәнәтинә јүксәк бир нүмунә кими бахан Һагвердијев өзүнәмәхсуслуғуну итирмәјиб өз милли әһәмијјәтинә көрә Чеховун әсәрләринә бәрабәр әсәрләр јаратмышдыр». (Положительные образы в прозе А. Чехова и Ахвердиева. «Ученые записки АГУ. Серия литературы и языка», 1963, № 1).

Ејни сөзләри Шаигин Чехова мүнасибәти һаггында демәк мүмкүндүр. Доғма халгынын һәјатына Чеховун јарадычылыг принсипләринә јахын принсипләрлә јанашан, лакин халгынын милли хүсусијјәтләрини өзүнәмәхсус орижинал бојаларла көстәрән Шаигин «Көч», «Мәктуб јетишмәди», «Анабачы» кими әсәрләри бөјүк рус классикинин јухарыда гејд олунан реалист јарадычылыг ән'әнәләри илә сәсләшир.

А. Шаиг Чеховун ибрәтамиз, кәнчләрин тәрбијәсиндә хүсуси әһәмијјәти олан «Саил» һекајәсини тәбдил едиб «Күлзар» дәрслијинә дахил етмишдир.

ООО

Биринчи рус ингилабы дөврүндә вә сонра рус фәһләләринин азәрбајчанлы, ермәни вә башга миллијјәтдән олан фәһләләрлә чијин-чијинә апардығы ингилаби мүбаризә Шаиг үчүн әһәмијјәтли тарихи һәгигәтләрдән бири олуб онун јарадычылығында да өз әксини тапмышдыр. Белә әсәрләр ичәрисиндә мүһүм јерләрдән бирини 1938-чи илдә јазылмыш «Араз» романы тутур.

Үмумијјәтлә, о дөврдә Азәрбајчанын јазычылары ингилаби-тарихи мөвзуларын ишләнмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Бу мөвзуда јаздыглары әсәрләрдә онлар ингилаби-гәһрәманлыг ән'әнәләрини бәдии сурәтдә көстәрмәк јолу илә адамларда вәтәнпәрвәрлик руһуну даһа да јүксәлдирдиләр. Шаигин «Араз» романы да белә бир вахтда јаранмышды. Јазычынын әсас мәгсәди нефт рајонларындан бириндә дүнјаја кәлиб, орада бөјүјән бир фәһләнин һәјат вә мүбаризәси тимсалында онун әмәкчи һәмјерлиләринин синфи шүурунун ојанмасыны, онларын ингилаби һәрәкатда иштиракыны көстәрмәк олмушдур.

Бир тәрәфдән XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан һәјатыны, бүтүн Русијада, о чүм-

ләдән Бакыда азадлыг һәрәкатыны диггәтлә мүшаһидә едиб һәмин һәрәката рәғбәт бәсләмәси, о бири тәрәфдән Азәрбајҹан әдәбијјатында ингилаби-тарихи мөвзуларын ин’икасы саһәсиндә јаранмыш ән’әнәләр, сосиализм реализми һаггында Горкинин мүлаһизәләри Шаигин гаршыја гојдуғу ҹидди јарадыҹылыг проблемини мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәсинә имкан вермишди. Шаиг бу романында истисмар дүнјасынын нүмајәндәләри олан Рәһимбәј, Асланбәј, Варис кимиләрини халг нүмајәндәләри олан Араз, онун ата вә бабасы, Күнәш, мүбаризә јолдашлары Ванја вә Азад кими зәһмәтсевән адамлара гаршы гојур.

Јазыҹы мүхтәлиф миллијјәтдән олан фәһләләр арасындакы гардашлығы да ҹох көзәл тәсвир едир. Бу ҹәһәтдән рус ингилабчылары, фәһлә Серјожа, Ванја вә ермәни Григор кими сурәтләр ҹох марагдыдыр. Ј. Исмајыловун гејд етдији кими, мүхтәлиф миллијјәтдән олан ингилабчы фәһләләрин әлбир фәалијјәтинин, онларын бир-бирләринә хејирхаһ мүнасибәтләринин тәсвири мәсәләсиндә Шаиг өз гәләм јолдашы, «Кизли Бакы» романынын мүәллифи Ордубади илә ејни идеја-јарадыҹылыг мөвгејиндә дајанырды.

«Араз»ын јаранма тарихиндә Горкинин «Ана» романынын ролу ајрыҹа гејд едилмәлидир.

Биз јухарыда XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҹанда рус классикләриндән Горкинин хүсусилә бөјүк шөһрәт газандығыны демишдик.

Горки ән’әнәләрини өјрәнмәләри бир јандан онларын тәхминән јүз илдән бәри рус әдәбијјаты ән’әнәләрини өјрәнмәләринин давамы иди, о бири јандан да Русија тарихиндәки јени ингилаблар дөврүндә «ингилабын фыртына гушу» олан Горкинин азадлыг уғрунда мүбаризәјә сәсләјән сәнәти, империјанын бүтүн мәзлум халглары кими, Азәрбајҹан халгы вә онун јазыҹылары үчүн дә ҹох лазымлы, гијмәтли иди.

Горкијә мараг вә мәһәббәти шәртләндирән сәбәбләрдән бири дә бөјүк пролетар әдибинин, өз сәләфләри кими, Гафгаз халгларына дәрин рәғбәт бәсләмәси иди. Горкинин һәлә XIX әсрин сон вә XX әсрин илк илләриндә капиталист Бакысында олмасы, јерли әһалинин һәјатыны өјрәнмәси, Бакыдакы пролетар бејнәлмиләлчилијини өз көзләри илә көрмәси вә бүтүн бунлары әсәрләриндә екс етдирмәси дә, әлбәттә, Горкијә мәһәббәти артырырды.

Горкинин 1905-чи илдә Бакыдакы милли фаҹиә һаггында јаздығы тә’сирли публисист мәгалә, о дөврүн бүтүн тәрәггипәрвәр јазычылары вә садә адамлары кими, Шаигин дә үрәјиндән хәбәр вермишди. Гафгазда азәрбајҹанлы, күрчү вә ермәни зәһмәткешләри арасындакы гардашлыг мүнасибәтләринин шаһиди олан Горки бу халглара мәһәббәтини ифадә едәрәк јазмышды: «Мән бөјүк гүввәт вә көзәллик мүҹәссәмәси олан бу гәрибә дијары, онун гарла өртүлмүш дағларыны, дәрә вә дағ кечидләрини, ити, аһәнкдар чајларынын севинҹлә долу курултусуну вә онун гәшәнк, вүгарлы өвладларыны елә гызғын бир мәһәббәтлә севирәм ки!..

Гафгазда олдуғум заман мән һәр јердә күр-

чүләрин татар (азәрбајчанлы—*Т. Х.*) вә ермәниләрлә јан-јана, достчасына вә мәһәббәтлә ишләдикләрини, ушаг шәнлији вә садәлији илә охудугларыны вә күлдүкләрини көрдүм. Бүтүн бунлардан сонра бу садә, көзәл адамларын шәр вә гара гүввәләрин тәһрики илә инди бош вә мә'насыз јерә бир-бирини өлдүрмәләринә инанмаг нә гәдәр чәтиндир» (Әсәрләри, 30 чилддә, 23-чү чилд, сәһ. 337).

Бу меһрибан гардашлыг мүнасибәтләрини, бүтүн габагчыл Азәрбајчан јазычылары кими, Шаиг дә чох көрмүш вә әсәрләриндә дөнә-дөнә әкс етдирмишди. «Гаракилис хатирәси» һекајәсиндә Көмрүдәки (инди Ленинакан) бир ермәни аиләсиндә јетишмиш көзәл гызы сәмими бојаларла тәсвир едән Шаиг «Көмрү чичәји» адлы бир ше'р дә јазмыш вә сонралар хатиратында һәмин аиләни, онун башчысы, гонагпәрвәр, һөрмәтчил, әмәксевәр бағбан Палос бабаны ширин-ширин јад етмишди. Шаигин халглар достлуғу мөвзусунда башга әсәрләри дә вардыр («Интиһармы, јашамагмы?» вә с.).

Горкинин әсәри илә әлагәдар олараг, бурада Азәрбајчан әдибинин 1905-чи ил милли һадисәләри вә чаризмин чинајәткар сијасәти һаггында ашағыдакы сөзләрини хатырлатмаг јеринә дүшәрди: «Бу оду сөндүрмәк үчүн күчәләрдә бир нәфәр полис вә казак белә көрүнмүрдү; онлар милјончу Тағыјевләри, Манташовлары вә онларын маликанәләрини мүһафизә едирдиләр. Арада мүсәлман милләтчиләринин вә ермәни дашнакларынын фитнәсинә ујмуш әлсиз-ајагсызлар тәләф олурду. Буна бахмајараг, әсрләрдән бәри гардаш кими јашајан, бир-биринә чан дејиб, чан ешидән ермәни вә азәрбајчанлыларын бөјүк бир һиссәси бу гырғында иштирак етмир, ермәниләр азәрбајчанлылары, азәрбајчанлылар исә ермәниләри мүдафиә едиб өз евләриндә сахлајыр, онлары буржуазијанын гујруғу олан гочуларын вә дашнакларын шәриндән горујурдулар» (сәһ. 179).

Көрүндүјү кими, Гафгаз халглары арасындакы меһрибан гоншулуг вә достлуг сәһнәләрини тәсвир етмәкдә, буну һуманист бир сәнәткар кими рәғбәтлә мә'наландырмагда Шаиг Горкијә јахын иди.

Бөјүк пролетар әдибини Шаигин көзүндә јүксәлдән амилләрдән бири Горкинин јалныз рус әдәбијјатына дејил, бүтүн дүнја бәдии фикринә јени истигамәт вермәси, өз классик әсәрләриндә сонралар «сосиализм реализми» ады илә шөһрәтләнән јарадычылыг методунун бүнөврәсини гојмасы иди.

Үмумијјәтлә, 1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчанда рус мәдәнијјәти даһа сүр'әтлә јајылмагда иди; һәм дә бу заман рус әдәбијјатында јени мәрһәлә, Горкинин ады илә бағлы олан сосиалист реализми дөврү башламышды. Тәнгиди реализмин сон бөјүк нүмајәндәләри олан Чехов вә Толстој, әсасән рус ингилабына гәдәрки Русијаны, көһнә Русијаны тәсвир едирдиләр, Горки исә јени ингилабчы Русијанын сәнәткары иди. Бу о демәкдир ки, «Толстој вә Чехов буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин зиддијјәтләрини ачан сәнәткарлар кими Азәрбајчан јазычылары үчүн гијмәтли

идисә, Горки јарадычылығы мөвчуд чәмијјәти девирмәк јолларыны, ингилаби азадлыг һәрәкатыны, бу һәрәкатын гәһрәман вә фәдакар инсанларыны әкс етдирмәси илә әһәмијјәтли иди» (Ҝ. Талыбзадә. Горки вә Азәрбајчан, сәһ. 20).

Шаигин Горки јарадычылығы илә танышлығы реализм методуна кечмәкдә она бөјүк көмәк етди. Мә'лумдур ки, Горки јарадычылығынын гүдрәти әдибин һәм реалист, һәм дә романтик әсәрләриндә мејдана чыхырды. Онун дүнја әдәбијјатына тә'сириндә дә һәмин ики истигамәт паралел кетмишдир. «М. Горки вә харичи Шәрг өлкәләри әдәбијјаты» мөвзусунда гијмәтли тәдгигат апармыш Ҝ. Рех буну белә изаһ едир: «Милли әдәби зәминә көчүрүлән Горки јарадычылығы мүхтәлиф әдәби чәрәјанлара мүхтәлиф тә'сир көстәрир. Романтик Горки өзүнүн «Челкаш», «Шаһин нәғмәси», «Фома Гордејев» кими еркән әсәрләри илә Шәргин романтик әдәби кәнчлији тәрәфиндән руһ јүксәклији илә гаршыланды. Горкинин еркән гәһрәманларынын гүссәси, думанлы ахтарышлары, башга бир һәјата доғру аловлу чәһдләри һәгигәт ахтаран романтикләрин руһи вәзијјәтләрилә һәмаһәнк иди» (М. Горький и литературы зарубежного Востока (о методологии вопроса). Сб. «Теоретические проблемы восточных литератур», М., 1969, сәһ. 319).

Бир аз ашағыда һәмин мүәллиф һаглы олараг гејд едир ки, «реалистләрин Горки јарадычылығына мүнасибәти романтикләринкинә нисбәтән башга иди. Әкәр романтикләрин әк-

сәријјәти М. Горки јарадычылығыны биртәрәфли дәрк едирдиләрсә, онларын көрүш даирәсинә әсас е'тибарилә јазычынын еркән әсәрләриндәки үсјанкар гәһрәманлар дахил олурдуса, реалистләр мүасир һәјатын «анатомијасы» илә мәшғул олуркән, һәр шејдән әввәл, Горкинин Окуров Русијасыны ифшаетмә методуна диггәт јетирирдиләр».

А. Шаигин өз әсәрләрини һәм реалист, һәм дә романтик метод әсасында јазыб-јаратмасы онда Горки сәнәтинин һәр ики башлыча кејфијјәтинә рәғбәт әмәлә кәтирмишди. Башга сөзлә, бир тәрәфдән Горкинин азадлыг вә хошбәхтлијә чан атан, чошгун еһтираслы романтик гәһрәманлары илә танышлыг Шаиги «Заманын гәһрәманларына», «Ирәли» кими әсәрләр јазмаға, о бири тәрәфдән бөјүк пролетар әдибинин реализми ону «Мәктуб јетишмәди», «Әсримизин гәһрәманлары» кими әсәрләр јазмаға, феодал-буржуа дүнјасынын рәзаләтләрини тәнгидә тәшвиг едирди. Биринчи група дахил олан әсәрләр һаггында јухарыда, мүхтәсәр дә олса, данышылмышды. Бурада бир нечә кәлмә дә «Әсримизин гәһрәманлары» һаггында демәк лазымдыр.

1918-чи илдә јаздығы бу романла Шаиг буржуа чәмијјәтиндә вар-дөвләтин, пулун инсанлары нечә налајиг јола салдығыны көстәрмәклә бәрабәр, һәмин чәмијјәтдә јетишән јени, ишыглы мүтәрәгги гүввәләри дә көстәрмәјә чалышмышдыр. Һачы Кәрим, онун оғлу Мүрсәл вә башгалары бу чәмијјәтин мәнфи, өлән гүтбүнү тәмсил едирләрсә, ганлы чар үсулидарәсини алт-үст етмәк фикри илә јашајан

Зәки ингилаби, мүтәрәгги гүтбү тәмсил едир. Һәрчәнд Шаигин тәсвириндә бунлардан биринчиси даһа кениш јер тутур, даһа долғун вә чанлы көрүнүр, лакин әдибин икинчи гүтбдән хүсуси рәғбәт вә мәһәббәтлә данышмасы онда Зәки кимиләрин кәләчәјинә мөһкәм инам олдуғуну ашкар көстәрир.

Тәдгигатчылар һаглы олараг Шаигин «Көч», «Әзим дајы» вә саир әсәрләриндә дә Горки тә'сирини көрүрләр.

Ичтимаи зиддијјәтләрлә долу олан, јохсуллар вә варлылардан ибарәт чәмијјәтдә «јохсул вә мәзлум инсанлара» «бөјүк мараг» ојатмасы, пролетар һәјатыны өјрәтмәси, инсаны севмәјә («Горки кими») алышдырмасы, «мүбаризәјә руһландырмасы» Горкинин Шаиг јарадычылығы вә дүнјакөрүшү үчүн ән нүмунәви, ибрәтамиз хүсусијјәтләри олмушдур. Шаиги бөјүк әдиби даим өјрәнмәјә, онун әсәрләрини азәрбајчанчаја чевириб тәблиғ етмәјә кәтириб чыхаран бунлардыр.

Бүтүн бу дејиләнләрә биз индијәдәк әдәбијјатшүнаслығымызда тохунулмамыш бир мәсәләни дә әлавә едә биләрик: о да, Шаигин өзүнүн е'тираф етдији кими, онун бир сыра әсәрләриндә «романтизм вә реализмин бирләшмәси»нә Горкинин тә'сиридир.

Демәк лазымдыр ки, Шаигдән кәтирилмиш ситатда әсас фикир, јә'ни «романтизмлә реализмин бирләшмәси» фикри һәгигәтә мүвафиг олдуғу һалда, буна аид мисаллар кифајәт дејилдир. Чүнки әдибин сүбут үчүн адыны чәкдији әсәрләр һәјатын, тәбиәтин романтик тәсвири чәһәтиндән нә гәдәр сәчијјәвидирсә,

Горки реализминин тәнгиди, ифшачы маһијјәтиндән бир о гәдәр узагдыр; бурада сөһбәт һәјатын тәбии бојаларла, инсан сурәтләринин чанлы, инандырычы верилдијиндән кедә биләр.

1908-чи илдә Шаиг «Мәктуб јетишмәди» кими реалист һекајәсини јазмышды. Әдибин өз дили илә десәк, бу һекајәни јазмасынын сәбәбләри кәнчлијиндән јохсуллара бәсләдији һүсн-рәғбәти, һекајә жанрыны севмәси, ону «Горки һекајәләриндәки сурәтләрин даһа чох мәшғул етмәси вә ән нәһајәт, бу сурәтләри Азәрбајчан халгы ичәрисиндә ахтармаг» истәји иди. Доғрудан да, Шаиг өз халгы ичәрисиндә мәһз Горки сурәтләринә јахын, гоһум олан сурәтләри тапмыш, Горки реализми ән'әнәсинә садиг галараг реалист бир әсәр јаратмышдыр. О, камил сәнәткар кими јохсул азәрбајчанлы фәһләнин о вахткы күзәраныны тәбии чизкиләрлә, һәјати лөвһәләрлә тәсвир етмишдир.

ООО

Артыг 1910-чу илләрдә Абдулла Шаиг Азәрбајчан ичтимаи-әдәби вә педагожи һәјатында ән фәал, танынмыш сималардан бири иди. Онун гәләминдән чохлу лирик ше'р, нәср әсәри, публисист вә әдәби-тәнгиди мәгаләләр чыхмышды. Лакин халгын кәләчәји олан ушаг вә кәнчләрин тәрбијә вә тәһсилинә бөјүк әһәмијјәт верән достлары Сабир вә Сәһһәт кими, Шаиг дә мүәллимликлә јанашы, милли ушаг әдәбијјатынын инкишафы јолунда хүсуси

сә'јлә, илһамла чалышырды. Јарадычылығынын башга голларында олдуғу кими, бурада да Шаигин бүтүн фикри, илһамы, бәдии үслубу вә дили әсас гидасыны доғма халгынын һәјатындан, Азәрбајчан фолклору вә дилиндән алырды. Амма онун бу саһәдәки јарадычылығы да дүнја ушаг әдәбијјаты хәзинәси илә сых әлагәдә инкишаф едирди. Крылов вә Пушкин, Некрасов вә Толстој, Короленко вә Горки кими маһир ушаг јазычылары јетирмиш рус әдәбијјаты бурада да Шаиг үчүн көзәл мәктәб иди. Классик ирсдән, башга халгларын мүасир әдәбијјатындан јарадычы истифадәни доғру принсип кими јенә дә әсас көтүрән Шаиг рус ушаг әдәбијјатына мүнасибәтдә дә ејни јолла кәлирди. Одур ки, Шаиг јарадычылығында башга һалларда раст кәлдијимиз мүстәгиллик, орижиналлыг онун ушаг әсәрләри үчүн дә тамамилә сәчијјәвидир.

Азәрбајчан, үмумијјәтлә, Шәрг нағыллары, мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри руһунда јаздығы мәшһур «Довшан», «Кечи», «Бәнөвшә» кими лирик ше'рләриндән, «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым» кими мәнзум һекајәләриндән әлавә Шаиг рус классик вә шифаһи поезијасынын тә'сири илә «Көзәл баһар» кими гијмәтли бир ушаг пјеси дә јаратмышдыр. Јазычы өзү 1910-чу илдә гәләмә алдығы бу әсәри «азадлығын рәмзи» адландырыр. Бу доғрудан да беләдир. Ј. Исмајыловун «Көзәл баһар»ы Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар», Сабирин «Ағачларын бәһси» кими аллегорик әсәрләр силсиләсинә дахил етмәсиндә дә һәгигәт јох дејил (А. Шаигин һәјаты вә бәдии јарадычылығы, 1962, сәһ. 171).

Көркәмли рус бәстәкары Римски-Корсаковун «Гызыл хоруз» әсәри кими, «Көзәл баһар»да да халгын азадлыг һәсрәти, зүлмә нифрәти символик үслубда верилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Шаигин әсәри о заман тәләбәләр тәрәфиндән мәктәб сәһнәсиндә көстәриләндә тамашаја дә'вәт олунмуш икинчи кимназијанын мүдири мүәллифин ишләдији кимназијанын мүдиринә демишди ки, «Ингилаби руһда јазылмыш белә әсәрләри ојнамаға нә үчүн изн верирсән?».

Иртичачылар Шаигин әсәрини белә бир е'тираф вә наразылыгла гаршыладыглары һалда, мәшһур әдәбијјатшүнас вә педагог Ф. Көчәрли «Баһар ханым» («Көзәл баһар» нәзәрдә тутулур—*Т. Х.*) гызлар вә ушаглар үчүн ән хошакәлән вә мүнасиб оперетта ола биләр»—дејә 1911-чи илдә мүәллифә Ү. Һачыбәјовла көрүшүб бу хүсусда данышмағы, пјеси оперетта шәклиндә ишләмәји мәсләһәт көрмүшдү.

Шаигин диггәтини халг әдәбијјатында мәзлум инсанларын азадлыг мејлләрини, зүлмкарлар әлејһинә халгын мүбаризәсини, садә, әмәкчи инсанларын нәчиб әхлаги кејфијјәтләрини экс етдирән, әсл инсана јарашмајан чиркин сифәтләри, јалан вә хәјанәти, ловғалыг вә горхаглығы, күтлүк вә тәнбәллији писләјән әсәрләр даһа чох чәлб едирди.

Шаиг јазыр ки, *«рус әдәбијјаты бизә һәјати мөвзулар сечмәји, һәјата реалист мүнасибәт бәсләмәк јолларыны өјрәдирди* (курсив

бизимдир — *Т. Х.*). Һәинки тәкчә әдәбијјатын, мән һәтта рус рәссамларынын реалист хүсусијјәтләриндән дә истифадә етмишәм. Мәним рәссамлыға да бөјүк ешгим варды. Һәтта ики ај хүсуси олараг бир рәссамын јанында дәрс дә кечмишәм» (сәһ. 311). Бу сөзләр Шаигин «Нишанлы гыз» ше'ринин јарадычылыг тарихчәсини вә онун, үмумијјәтлә, рус мәдәнијјәти илә әлагәсини өјрәнмәк бахымындан олдугча гијмәтлидир. Һәгигәтән Шаиг үчүн рус әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин, һәр шејдән әввәл, дәрин реалист маһијјәти ибрәтамиз, фајдалы олмушдур; онлар Азәрбајчан јазычысына «һәјати мөвзулар сечмәји» өјрәтмишдир.

Мисал кәтирилән ситатын ардынча Шаиг belә бир һадисә нағыл едир: «О заман Оручовларын китаб мағазасында мәшһур рәссамларын фырчасындан чыхмыш көзәл шәкилләр дә сатылырды. «Шаир—рәссамдыр. Рәссам—шаирдир» дејирләр. Оручовларын мағазасына кетдикчә һәмишә хошума кәлән шәкилләрдән алырдым. Бир күн орадан В. М. Васнетсовун вәрәгә үстүндә олан «Алјонушка» адлы мәшһур әсәрини алдым. Бу шәкил мәндә бир чох јени фикирләр ојатды. Әтрафы јашыллыг вә дашлыг олан дәрин көлүн кәнарында бир гыз дизләрини гучаглајараг, гәмли башыны көксүнә дикиб һәзин-һәзин дүшүнүр, онун кәдәр тозу илә өртүлмүш арыг үзү, дәрин дүшүнчәли көзләри гыза бир фәлакәт үз вердијини көстәрирди. Һәмин рәсмдән алдығым тә'сир о заман јаздығым «Нишанлы гыз» ше'римин мөвзусу олмушду».

Беләликлә, бир јазычы, мүтәрчим, педагог вә алим кими формалашма просесиндә кәнч Шаиг бир тәрәфдән Азәрбајчан шифаһи вә классик әдәбијјаты илә, о бири тәрәфдән дә Шәрг вә рус јазычыларынын әсәрләри илә сых мә'нәви тәмасда олмушдур (Гәрби Авропа әдәбијјаты илә танышлығы исә, нисбәтән сонракы дөврдә, XX әсрин онунчу илләриндә башланмышдыр).

1912-чи илдә А. П. Чеховун «Диләнчи» (Шаигин тәрчүмәсиндә: «Саил») һекајәсини чевирән Шаиг нәср вә драматуркија жанрлары саһәсиндә тәрчүмә ишини совет дөврүндә даһа кениш өлчүдә давам етдирәрәк азәрбајчанлы ушаг вә кәнчләри јенә рус дилиндән чевирдији дүнја әдәбијјаты нүмунәләри илә таныш етмишди.

Шаиг бир чох әсәрләри тәбдил, ја игтибас етмәји даһа мүнасиб, даһа фајдалы билмишдир. Өзү дә чох мараглыдыр ки, о, анчаг нәср вә драм әсәрләрини тәбдил вә ја игтибас етмишдир: А. П. Чехов—«Диләнчи»; Л. Н. Толстој—«Кимдир һаглы?»; «Чәфәр вә Бәшир», «Чобан», «Алма оғрусу», «Интигамчы хоруз», «Данышан кукла»; Никитин—«Интизар»; И. Л. Василенко—«Јашыл сандыгча» вә с.

XX әсрин әввәлиндәки әдәби тәрчүмә вә тәбдилләр кечән әсрдәкиләрдән чох фәргләнирди. «Сәрбәст тәрчүмә» вә максимум дәрәчәдә тәбдил методуну инди орижиналы олдуғу кими, дүрүст чевирмәк, ихтисар вә әлавәләрә јол вермәмәк, орижиналдакы милли хүсусијјәтләри мүмкүн гәдәр чох сахламаг вә с. бу кими чәһәтләр әвәз едирди. Артыг кичик фор-

малы әсәрләрлә бәрабәр, ири формалы әсәрләр—роман, повест вә саир дә тәрчүмә олунурду.

Бүтүн бу дејиләнләр бахымындан Абдулла Шаигин рус әдәбијјатындан тәбдил вә игтибасларында бир сыра өзүнәмәхсуслуглар вардыр.

Һәр шејдән әввәл, демәлијик ки, Чеховун «Диләнчи» вә Толстојун «Кимдир һаглы?» әсәрләри тәбдилин өлчүсүнә, дәрәчәсинә, хасијјәтинә көрә бир-биринә гәтијјән бәнзәмирләр. Бунлардан «Диләнчи» тәрчүмәјә јахын олдуғу һалда, «Кимдир һаглы?» даһа чох игтибас јолу илә јарадылмыш орижинал әсәр кими гијмәтләндирилә биләр.

«Күлзар» дәрслији (1912) үчүн тәбдил олунмуш «Диләнчи»дә диггәти чәлб едән башлыча чәһәт орижиналын мәтнинин ихтисар едилмәси вә садәләшдирилмәсидир. Чеховун сүжетини, идејасыны вә һекајәдәки сурәтләрин һамысыны ејнилә сахлајан Шаиг әсәрин анчаг бир нечә һәјати тәфәррүатыны (диләнчинин мүнтәзәм шәраб ичиб сәрхош олмасы, хүсусилә һекајәнин башланғычында онун чамаата өзүнү каһ тәләбә, каһ кәнд мүәллими, каһ да хор артисти кими танытмасы) ихтисара салмыш, сурәтләрин адыны, ја фамилијасыны дәјишдирмишдир (Чеховда: Лушков, Сквортсов, Олга; Шаигин тәбдилиндә: Кәрим, Әһмәд, Мөһсүн).

Ихтисар олунмуш һиссәләр һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн онлардан бирини мисал кәтирәк. Диләнчи јол кечәнләрә өзү һаггында

дејир: «Восемь лет служил сельским учителем и потерял место по интригам земства. Пал жертвой доноса...» Күман етмәк олар ки, Шаиг бурадакы «по интригам земства» вә «донос» сөзләрини азәрбајчанлы ушаглар үчүн чәтин анлашылан сөзләр кими ихтисар етмишдир. Дүздүр, бу ихтисар һекајәдәки милли колорити, азачыг да олса, зәифләдир: амма педагожи мүлаһизә илә едилмәси бу ихтисары доғрулдур.

Шаигин үслубча орижиналдакы кими тәбии, ајдын олан тәбдилиндә Азәрбајчан дилинә мәхсус бир сыра фразеолокизмләрә раст кәлирик: «Инсанын мејли олса, дашдан чөрәк чыхарар»; «Ики әл нәјә кәрәкдир ки, бир башы да сахламасын?» вә һ. б.

Һекајәнин азәрбајчанчасында Лушковун сон сөзләри вә мүәллифин сон чүмләси әвәзинә Кәримин (кечмиш диләнчи, ахырда халг мәһкәмәси (Чеховда: нотариус идарәси) ишчиси) Мөһсүн һаггында тәшәккүрүнә белә бир мотив әлавә олунмушдур: «...о мәнә бәшәријјәт вә саламат јолуну көстәриб, даими бир сәадәтә јетирди». Бу һәм Чеховун әсәринин умуми идејасы, һәм дә Шаигин јарадычылығы илә аһәнкдар бир әлавәдир.

Игтибаса кәлдикдә, русча «заимствованије» адланан бу әдәби үсулун да өзүнәмәхсус вәзифәси вә хүсусијјәти вардыр.

Әдәби-нәзәри мәгаләләриндә тәрчүмә илә јанашы игтибас һаггында да гијмәтли мүлаһизәләр јүрүдән Шаиг белә һесаб едирди ки, игтибас заманы әсәрин кејфијјәтини, идеја-бәдии дәјәрини башга мүәллифдән алынмыш

мөвзу һәлл етмир, «мөвзуну игтибас етмәклә әсәр тәбиилик вә һәгигәтликдән чыхмаз. Мүстәғил олмаг јалныз мәал вә идеја» («М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләрим») иләдир. Тәбдилдән фәргли олараг, игтибасда јазычы өз сәләфи, ја мүасиринин конкрет бир әсәриндән ја мөвзу, сүжет, ја да идеја алыб ону тамамилә јени бир әдәби донда мејдана чыхарыр. Белә әсәрләрлә мөвзусу, сүжети, јахуд идејасы әсас көтүрүлмүш әсәр арасындакы әлагәни анчаг диггәтли мүгајисә јолу илә тә'јин етмәк олур. А. Шаигин Л. Толстојдан игтибас шәклиндә јаздығы «Кимдир һаглы?» мәһз белә бир әсәрдир.

Шаиг Толстојун бәдии ирсиндән гидаланмыш, онун истәр ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләриндән, истәрсә дә бөјүкләр үчүн јазмыш олдуғу даһијанә әсәрләриндән сәнәткарлыг дәрси алмышдыр. Јарадычылығынын илк дөврүндә Шаиг ејни заманда Толстојун ушаглар үчүн јазылмыш бир сыра әсәрләрини Азәрбајчан вә фарс дилләринә тәрчүмә етмишдир. О, «Күлшәни-әдәбијјат» (1910) дәрслијинә әдибин 4 һекајәсини салмышдыр. Шаиг надир һалда һекајәләрин башлыгларыны дәјишдирмиш, идејаја хәләл кәтирмәмәк шәртилә мәзмунда кичик дәјишиклик апармышдыр. О, «Муравей и голубка» һекајәсини «Гарға вә ары», «Старик и смерть» һекајәсини (фарс дилиндә) «Гоча одунчу» башлығы илә тәрчүмә етмишдир. Ә. Бағыровун «Л. Толстој вә Азәрбајчан» әсәриндә дејилдији кими, тәрчүмәдә «Муравей и голубка» һекајәсинин икинчи һиссәси атылмыш, сонунчу һекајәдәки

Әзрајыл ағач далында кизләниб, өзүнү Әзрајыл адландыран адамла әвәз олунмушдур.

XX әсрин әввәлләриндә бир чох Азәрбајчан классикләри бә'зи идејалары өз охучуларына игтибас вә нәзирә јолу илә чатдырырдылар. А. Сәһһәтин, А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасы вә А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» новелласындан ејни адда етдији игтибаслар, Ч. Мәммәдгулузадәнин Н. В. Гогол «Көләска»сындан, А. Шаигин Л. Толстојун «Кимдир һаглы?» вә А. П. Чеховун «Диләнчи» һекајәсиндән ејни адлы игтибаслары буна мисал ола биләр.

Үмумијјәтлә, игтибас вә нәзирә әдәби әлагә формаларындан олуб һәмин әлагәләрин тарихиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

1912-чи илдә Оручов гардашларынын мәтбәәсиндә чапдан чыхмыш «Кимдир һаглы?» китабынын үстүндә Шаиг өз әсәринин «Толстојдан игтибас» олдуғуну гејд едир. Әкәр буну о өзү гејд етмәсәјди, һекајәнин доғрудан да Толстојдан игтибас едилдијини һисс етмәк чәтин оларды. Чүнки әсәрин адындан башга, бурада нә епизодлар, нә сүжет, нә дә сурәтләр бир-биринә ујғун кәлир. Шаигин әсәри жанр е'тибарилә дә Толстојункундан фәргләнир. Толстој «Кимдир һаглы?»ны һекајә жанрында јазмыш, Шаиг исә һәмин һекајәни ејни адла мәнзум пјес жанрында игтибас етмишдир.

Толстојун әсәриндә Шаигә хош кәлән нә иди?

Ә. Бағыровун «Шаиг һәмин һекајәдә ики бачы арасында кедән сөһбәтдән мүтәәссир

олуб бу һекајәни игтибас етмишдир» фикри илә разылашмаг олар. Орижиналда һәмин диалог беләдир:

«...Марья Николаевна, жена Владимира Ивановича, сидела в белой кофте, обшитой кружевами, перед зеркалом туалета сестры и расчесывала свои длинные еще, хотя и жидкие, волосы.

— Так я и прошу его об одном,—продолжала она начатый разговор с младшей сестрой,—чтобы он сам вел хозяйство, если он находит, что я много расходую. Ведь это невозможно.

Варвара Николаевна ничего не сказала, но подумала, что Владимир прав, потому что, она знала непрактичность и способность увлекаться своей сестры.

— Так ты и отдай ему.

— Ах! Это невозможно. Мы пробовали, начинается такая мелочность, такое caспоте*... Потом ни мне, ни Вере—Вера была ее шестнадцатилетная дочь—невозможно за каждой мелочью ходить к нему».

Бу диалогдан мә'лум олур ки, дәбдәбәли һәјат кечирмәјә алышмыш Марија Николајевна әввәлчә евин тәсәррүфат ишләрини апармағы әринә тапшырмаг истәјир. Чүнки әри ону бәдхәрчликдә тәгсирләндирир; лакин сонра о бу фикриндән әл чәкиб дејир ки, бу иш онлара (өзүнә вә гызына) әл вермәз; белә олдугда онлар һәр бир кичик хәрч үчүн Владимир Ивановичә мүрачиәт етмәли оларлар.

* Хырда игтисади иш.

«Кимдир һаглы?» һекајәсиндән, хүсусилә мисал кәтирилмиш ситатдан бу нәтичә чыхыр ки, Марија Ивановна, гәнаәтчил олмаса да, аиләнин тәсәррүфат ишләриндә әсас сима олмалыдыр; о, һәр кичик хәрч барәдә кишијә һесабат вермәји хошламыр.

Л. Толстојун тәсвир етдији рус аиләси, рус гадыны үчүн сәчијјәви олан бу гәнаәти Азәрбајчан охучусуна олдуғу кими чатдырмағы мәгсәдәујғун һесаб етмәјән Шаиг бурада ишә јарадычы мүнасибәт бәсләјиб игтибас јолу илә кетмиш вә нәтичәдә доғма халгынын милли-мәишәт вә әхлагы илә бағлы орижинал әсәр јарада билмишдир. Әкәр онун јаздығы ики пәрдәли мәнзум драмын мәзмуну илә индичә мисал кәтирилән диалог арасында һеч бир охшарлыг јохдурса, бунун сәбәби одур ки, Шаиг игтибас үчүн анчаг орадакы фикри әсас көтүрмүшдүр, «мәал вә идеја» исә онун өзүнүндүр.

Шаигин «Кимдир һаглы?»сында әрлә арвад арасында ев, ја чөл ишинин чәтин олмасы һаггында мүбаһисә дүшүр. Рүстәм арвады Күлсәнәмә чөл ишинин ев ишләриндән гат-гат әзаблы олмасыны сүбут етмәк истәјир. Нәһајәт, белә гәрара кәлирләр ки, бир күн киши евдә, гадын исә чөлдә ишләсин. Евдә галан Рүстәм дејир:

Јаман јердә ахшамладым, нејләјим,
Бу гәдәр иш, јалныз башымдыр мәним.
Бунлар илә мән нә сајаг чарпышым?
Һеч билмирәм һансы ишә јапышым?
Бу јандан да кәлди азғын гудалар,
Иш төкүлүб галды...

Арвад ишин чочуг иши санардым,
Онларын һаггын билмәјиб данардым.
Арвад мәләк имиш, играр етмәли вә и. а.

Шаигин әсәриндә сүжет дә, сурәтләр дә тамамилә башга чүрдүр. Бу, даһи рус әдибинин епизодик һалда гојдуғу мәсәләдән илһамланараг јазылан јени бир әсәрдир.

ООО

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы гаршылыглы рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләринин даһа да кенишләниб мөһкәмләнмәси вә бир сыра тамамилә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәси үчүн чох әлверишли шәраит јаратды. Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, чохмилләтли совет әдәбијјатында миллилик вә бејнәлмиләлчилик проблеминин бәдии һәллиндә мејдана чыхан јениликләр, бу әдәбијјатдакы дахили милли дифференсиасија илә бирликдә дахили вәһдәтин, бүтөвлүјүн дә кетдикчә дәринләшиб мөһкәмләнмәси әдәбијјатларын гаршылыглы мүнасибәтләри проблематикасыны фөвгәл'адә дәрәчәдә актуал етди.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк тәшәккүл дөврүндә әдәби әлагәләрин, һабелә гоншу республикаларын вә харичи өлкәләрин јазычылары илә гаршылыглы әдәби тә'сирин дә бөјүк ролу олмушдур. Көркәмли рус вә башга гардаш халгларын јазычыларынын Бакыја кәлмәләри, көрүшләр вә фикир мүбадиләләри Азәрбајчан әдәбијјатына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Бу дөврдә биз һәмин әлагәләрин һәм мәзмун, һәм дә формача даһа да инкишаф едиб рәнкарәнк олдуғуну, даһа да долғунлашдығыны көрүрүк. Азәрбајчан вә рус јазычыларынын билаваситә тәмасы артыб мөһкәмләндији кими, бир-биринин јарадычылығына гаршылыглы мараг, гардаш халгын һәјатына даир әсәрләр јарадылмасы, тәрчүмә ишинин кенишләнмәси вә с. сүр'әтлә артмагда иди. Азәрбајчан — рус әдәби әлагәләринин инкишафы үчүн Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүкләринин дә бөјүк әһәмијјәти варды.

М. Горки Италијадан гајыдандан сонра ССРИ-нин мүхтәлиф рајонларыны (о чүмләдән Азәрбајчаны) кәзәркән өз јени әсәрләриндә гардаш совет халгларынын наилијјәтләрини ифтихарла тәсвир едир, ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләрин гаршылыглы сурәтдә тәрчүмә вә нәшр олунмасы јолунда гызғын фәалијјәт көстәрирди.

Ајры-ајры илләрдә В. Мајаковски, С. Јесенин, Н. Асејев, А. Луначарски, Д. Бедны, А. Безыменски, В. Вишневски вә башга рус јазычылары Бакыја кәлир, бурада әдәби кечәләр кечирир, сосиалист Азәрбајчаны, Бакы нефти, Абшерон һаггында әсәрләр јазыр, јахуд бу мәгсәдлә материал топлајырды. Н. Тихонов, В. Луговској, П. Антаколски вә башга сәнәткарлар Азәрбајчан мөвзуларына әсәр һәср етмәклә јанашы, Азәрбајчан әдәбијјатындан чохлу көзәл тәрчүмәләр едирләр: рус-совет јазычылары Бакыда кечирилән бүтүн бөјүк әдәби тәдбирләрин фәал иштиракчыла-

ры олдуглары кими, Азәрбајҹан јазычылары да Москва, Ленинград вә башга шәһәрләрин әдәби һәјаты илә сых әлагә сахлајырлар.

Јени мәрһәләјә гәдәм гојмуш Азәрбајҹан—рус әдәби әлагәләринин инкишафында бүтүн гәләм јолдашлары илә бирликдә Абдулла Шаиг дә мүһүм иш көрүрдү.

Ингилабдан әввәлки дөврдә олдуғу кими, совет дөврүндә дә Шаигин мараг даирәси дүнја әдәбијјаты, инҹәсәнәти вә елминин онларча бөјүк классикини әһатә едирди. Һәмин классикләр сырасында доғма әдәбијјатын бөјүк сималары — Низами, Фүзули, Вагиф, Ахундов, Сејид Әзим, Сабир вә башгалары, әввәлки кими, јенә дә Шаигин бәдии вә әдәби-тәнгиди тәфәккүрүнүн мәркәзиндә дајанырдылар. Онун охујуб өјрәндији, хошладығы, тәрҹүмә вә тәблиғ етдији јазычылар ичәрисиндә Фирдовси, Низами, Свифт, Шекспир, Крылов, Пушкин, Некрасов, Ушински, Горки, һабелә С. Маршак, К. Чуковски, А. Барто вә башгалары варды.

Шаигин јарадычылыг аләминә һәлә Бөјүк Октјабр ингилабындан әввәл дахил олуб, бир нөв јол јолдашына чеврилән классикләр онун нәзәриндә јенә дә өз идеја-сәнәткарлыг гүдрәтини сахлајырдылар; Шаиг јенә онлары дөнә-дөнә охујур, јарадычылығыны тәһлил едир, ән гүввәтли әсәрләриндән өјрәнир вә тә'сирләнир, јери кәлдикҹә онлар һаггында јазыр вә мүлаһизәләр јүрүдүр, әсәрләриндән тәрҹүмәләр едирди. Рус классикләриндән, мәсәлән, Некрасову Шаиг совет дөврүндә даһа чох охумушдур; ондан илк тәрҹүмәләри дә бу замана аиддир.

Горки ән'әнәсинә мүвафиг олараг Шаиг зәһмәткеш, намуслу инсанларын, «садә адамларын» һәјатына даир «Анабачы» (1923), «Өзүн биләрсән, мәнә нә» (1928) кими јени һекајәләрини јазыр. Бу һекајәләрдә дәрин бир сәмимијјәтлә тәсвир едилән јохсул гадын Анабачы вә бағбан Әзим дајы мәһз, Шаигин өзүнүн дили илә десәк, һәјатда «Горкинин көзү илә» көрүлән вә онун һуманист гәлби илә севилән садә, мәзлум инсанлардыр. Шаиг көһнә, истисмар дүнјасынын әздији бу саф гәлбли, нәҹиб адамлара Горки кими мәһәббәт бәсләјир вә онларын талеји һаггында достҹасына дүшүнүр.

Мә'лумдур ки, рус әдәбијјатына илк ингилабчы фәһлә вә кәндли образларыны илк бөјүк пролетар әдиби Горки кәтирмишдир. Онун Азәрбајҹан әдәбијјаты, о ҹүмләдән Шаиг јарадычылығы үчүн ән бөјүк әһәмијјәти дә мәһз бунда иди. Тәсадүфи дејил ки, ингилабчы мүбаризләр совет дөврүндә Шаиг јарадычылығында да мүһүм јер тутур. Буна јазычынын «Илдырым» пјеси мисал ола биләр.

Үмумијјәтлә, 20-ҹи илләрдә Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, А. Шаиг кими јазычыларын јени драм әсәрләриндә диггәти ҹәлб едән ҹәһәт бир дә ондан ибарәт иди ки, бу әдибләр «көһнә дүнјанын ифласа уғрамасыны јалныз мүлкәдарлығын түфејли, јыртычы тәбиәтиндә дејил, һәм дә ингилаби һәрәкатын күҹләнмәсиндә, јохсул кәндли күтләсинин сијаси ҹәһәтдән фәаллашмасында,

синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсиндә [...] көрүр вә көстәрмәјә чалышырдылар. Онларын әввәлки гәһрәманларыны—либерал фикирли маарифпәрвәр кәнчләри, зијалылары халг ичәрисиндән чыхан мүбариз, ирадәли гәһрәманлар әвәз едирди» («Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи», I чилд, сәһ. 152).

Ә. Һагвердијевин «Көһнә дудман» пјесиндә олдуғу кими, «Илдырым» (1927) драмынын да әсасыны ингилабын гәләбәсиндән руһланан Азәрбајчан зәһмәткешләринин чар мүтләгијјәтинә вә јерли бәј-хан зүлмүнә гаршы ингилаби мүбаризәси тәшкил едир. Илдырым өз ајдын фикирләри илә кәләчәјә Горки гәһрәманларынын јолу илә кедир.

Шаиг јарадычылығынын Горки ән'әнәләри илә бағлылығы тәкчә «Илдырым» пјеси илә битмир. Онун «Интигамчы хоруз», «Тапдыг дәдә», «Овчу Мәстан» вә с. әсәрләриндә дә Горки идејалары, Горки руһу дујулур.

ООО

20—30-чу илләрдә Абдулла Шаиг артыг Совет Азәрбајчанынын мәшһур сәнәткарларындан бири иди. О, әдәбијјатын бир сыра жанрларында гијмәтли әсәрләр мүәллифи, социализм реализминин көркәмли нүмајәндәси иди. Бунунла бәрабәр, гочаман јазычы доғма Азәрбајчан әдәбијјатынын даһа да инкишаф едиб зәнкинләшмәси үчүн јорулмаг билмәдән чалышыр, јарадычылыг ахтарышлары апарыр вә бу јолда мүһүм наилијјәтләр әлдә едирди. «Илдырым», «Араз», «Хасај», «Вәтән», «Нүшабә» кими әсәрләрин мүәллифини ушаг әдәбијјатыны дөврүн тәләбләри әсасында јенидән гурмаг, ону истәр идеја-мөвзу, истәрсә сәнәткарлыг чәһәтиндән даһа да јүксәлтмәк мәсәләси хүсуси дүшүндүрүб мәшғул едирди. Партија вә һөкумәтин ушаг әдәбијјатына бөјүк әһәмијјәт вермәси, республикада ушаг вә кәнчләр үчүн ајрыча театр вә нәшријјатын олмасы Шаигин бу саһәдәки јарадычылыг сә'јләри вә наилијјәтләри үчүн илһамверичи амилләр иди.

ҮИК(б)П МК-нын «Молодаја гвардија» нәшријјаты һаггында» 29 декабр 1931-чи ил тарихли гәрарында дејилирди: «Јенијетмәләрин вә ушагларын ленинизм руһунда болшевикчәсинә тәрбијәси, Совет Иттифагынын пролетар вә колхозчу кәндлиләринин бејнәлмиләл тәрбијәси уғрунда мүбаризә индики тарихи мәрһәләдә мәфкурә чәбһәсиндә кәскин болшевик силаһы олан кәнчләр вә ушаглар үчүн әдәбијјата мүстәсна диггәт јетирмәји тәләб едир» («Советская печать в документах», М., 1961, сәһ. 337).

Бу заман Шаиг, сәнәтин бир чох башга нөвләри кими, ушаг әдәбијјаты саһәсиндә дә зәнкин јарадычылыг тәчрүбәсинә, көзәл сәнәткарлыг ән'әнәсинә малик иди. Исте'дадлы маариф хадими, педагокика нәзәријјәчиси, дәрсликләр мүәллифи кими, о, Азәрбајчан совет јазычыларынын јени нәслинә ушаг әдәбијјаты саһәсиндә ишләмәкдә, демәк олар, башчылыг, мүәллимлик едирди. Амма Шаиг өјрәндији, билдији илә кифајәтләниб архајынлашан адамлардан дејилди; о, социализм гуран хал-

гын ушаг әдәбиjjаты гаршысында да jени, шәрәфли вәзифәләр гојдуғуну ајдын баша дүшүрдү. Одур ки, биз әдиби jенә Азәрбајҹан әдәбиjjаты илә бирликдә дүнjа әдәбиjjатынын вә рус совет әдәбиjjатынын бу саһәдәки тәҹрүбәсиндән вә јарадыҹылыг наилиjjәтләриндән өјрәниб истифадә едән, Азәрбајҹанын jени, орижинал мүасир ушаг әдәбиjjатыны усталыгла инкишаф етдирән көрүрүк.

Рус совет әдәбиjjатынын Шаигә көмәјинин сәҹиjjә вә дәрәҹәсини тәсәввүр етмәк үчүн о илләрдә, үмумиjjәтлә, чохмиллэтли совет әдәбиjjатында, о ҹүмләдән рус әдәби һәјатында бу истигамәтдә кедән иши јада салмаг кифајәтдир. Бүтүн гардаш совет республикалары кими, Совет Русиjасынын јазычылары да һәлә сосиализм гуруҹулуғунун илк илләриндән ушаг вә кәнҹләрин коммунист тәрбиjәсиндә јахындан иштирак етмәјә башлајыб балача охучулар үчүн, jени, зәнкин, рәнкарәнк, мараглы бир әдәбиjjат јаратмаға башламышдылар. Һәмин ушаг әдәбиjjатыны М. Горкинин рәһбәрлиjи илә С. Маршак, К. Чуковски, И. Василенко, А. Барто вә онларча башга истеʼдадлы сәнәткарлар јарадырдылар.

Мәшһур совет јазычысы, тәрҹүмәчи вә иҹтимаи хадим Самуил Маршакын (1887—1964) фәалиjjәти ајрыча гејд олунмалыдыр. Горки «биздә рус ушаг әдәбиjjатынын баниси» адландырдығы Маршакын јарадыҹылығына јүксәк гијмәт верәрәк, онун ушаг әдәбиjjаты јолунда фәалиjjәтинә јахындан көмәк едирди. Совет ушаг әдәбиjjатынын тарихиндә мүһүм рол ојнамыш «Новы Робинзон» журналынын редактору, ушаг әдәбиjjаты саһәсиндә нәшриjjат ишинин тәшкилатчыларындан бири олан Маршакын балача охучулар үчүн јаздығы нағыл, маһны, пјес вә с. әсәрләр үмумсовет әдәбиjjаты хәзинәсинә һәдиjjәләр иди. Бу әсәрләр кәнҹ нәсилдә Вәтәнә, халга, әмәјә мәһәббәт, достлуға сәдагәт кими нәҹиб сифәтләр тәрбиjә едир. Маршакын ән чох јајылмыш әсәрләри сырасына «Мистер Твистер», «Он ики ај», «А-дан Ја-ја шән сәјаһәт», «Рәнкбәрәнк китаб» вә башгалары дахилдир.

Әсәрләри ССРИ халгларынын дилләринә вә хариҹи дилләрә тәрҹүмә олунмуш Маршак өзүнүн бир чох хүсусиjjәтләри илә—реалист јарадыҹылығы, һуманизми, бөјүк һәјат тәҹрүбәси, һәссас мүшаһидә габилиjjәти, чохҹәһәтли мәдәни һазырлығы, Шекспир вә Бајрондан көзәл тәрҹүмәләри, фолклора мөһкәм бағлылығы, халг дилинин зәнкинликләринә вагиф олмасы илә Азәрбајҹан јазычылары тәрәфиндән дә јүксәк гијмәтләндирилирди. Абдулла Шаигә кәлдикдә, о, Маршакы, һәр шејдән әввәл, совет ушаг әдәбиjjатынын көркәмли симасы кими, өз јарадыҹылыг досту вә мүттәфиги һесаб едирди. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, Маршакын рус совет ушаг әдәбиjjатында көрдүјү иши Азәрбајҹанда Шаиг көрүрдү.

Фолклорла бағлылығы, ушагларын дилинин әзбәри олан шух аһәнкли лирик вә сатирик шеʼрләр јазмасы, нағыл-пјес жанрына чох мүраҹиәт етмәси, әсәрләриндә мүасир дөврүн мүһүм һадисәләрини усталыгла тәсвир етмәси Маршакы Шаигә даһа да доғмалашдырмышды. Шаигин өз рус гәләм јолдашынын

«Он ики ај» адлы нағыл-пјесини тәрҹүмә етмәси бу һөрмәт вә рәғбәтин ҹанлы бир тәзаһүрү сајылмалыдыр (Шаигин аилә архивиндә автограф һалында таныш олдуғумуз бу тәрҹүмә илк дәфә 1976-чы илдә «Илләрин төһфәси» мәҹмуәсиндә чап олунмушдур).

Мәшһур совет јазычы вә педагогу А. С. Макаренко нағыллары гијмәтләндирмәјин әсас ме'јарыны белә мүәјјәнләшдирмишдир: «...үстүнлүјү елә нағыллара вермәк лазымдыр ки, онлар адамда күч, өз гүввәсинә инам, һәјата никбин бахыш, гәләбә үмиди јарадыр». Маршак вә Шаиг нағыла мәһз бу ҹүр јанашырдылар; бу, үмумијјәтлә, онларын фолклора мүнасибәтинин сәҹијјәви хүсусијјәти иди.

Шаигин «Ел оғлу», «Вәтән», «Бир саат хәлифәлик» адлы нағыл-пјесләриндә олдуғу кими, Маршакын «Он ики ај»ы да фолклор үслубунда јазылыб, шифаһи халг әдәбијјаты мотивләри илә зәнкиндир.

Шаигин ушаглар үчүн совет дөврүндә јаздығы әсәрләрдә иҹтимаи тәрбијәви мәзмун даһа гүввәтли, даһа долғун олдуғу кими, онун шифаһи әдәбијјатдан истифадә манерасы да хејли дәјишмишди. Әввәлләр бир илһам гајнағы кими, фолклорун сатирик вә аллегорик мотивләринә, чичәкләр вә ев һејванлары һаггында халг әдәбијјаты әсәрләринә даһа чох мүраҹиәт едән Шаиг инди әсәрләриндә әсас јери вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг идејаларына, халгын азадлыг уғрунда, зүлмә гаршы мүбаризәсинә вердији үчүн онун истифадә етдији фолклор нүмунәләри дә чох вахт Азәрбајҹан

халгынын вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг тарихинә аид дастан вә нағыллар олурду.

Кәнҹ нәслин пис хасијјәтләрдән узаг олмасына, әксинә, әмәксевәр, чалышган, мә'рифәтли, һөрмәтчил, достлугда дәјанәтли, икид, горхмаз бөјүмәсинә көмәк едә биләҹәк јени әсәрләр јазмаға бөјүк фикир верән Шаиг бу саһәдә јарадычылыг ахтарышларында рус ушаг јазычыларынын тәҹрүбәсини дә нәзәрә алырды. Маршакла бирликдә ушаг әдәбијјаты саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә чалышан мәшһур совет јазычы, тәрҹүмәчи вә алими Корнеј Чуковскинин (1882—1969) јарадычылығы бу ҹәһәтдән чох диггәтәлајиг иди. Бу саһәдә Шаиг гәдәр гочаман вә маһир бир сәнәткар олан Чуковскинин «Мојдодыр», «Тараканишше», «Икидән бешә гәдәр», «Бармалеј», «Ајболит» кими кениш шөһрәт газанмыш классик әсәрләри, үмумијјәтлә, ССРИ халгларынын ушаг әдәбијјаты хадимләри үчүн јахшы нүмунәләриндән иди.

Шаиг Чуковскинин јарадычылығыны диггәтлә изләјир вә онун әсәрләрини јетишмәкдә олан кәнҹ нәсил үчүн чох лазымлы, фајдалы сајырды. О өзү идеја, мөвзу вә үслуб е'тибарилә рус гәләм јолдашларынын әсәрләри илә сәсләшән јени-јени пјесләр, һекајәләр, ше'рләр вә с. јаратмагла јанашы, К. Чуковскинин «Пинти олма», А. Бартонун «Пинти гыз», С. Маршакын «Ешшәк үстүндә сәјаһәт», «Он ики ај», И. Л. Василенконун «Јашыл сандыгча» әсәрләрини азәрбајҹанҹаја тәрҹүмә етмәји дә вачиб билмиш вә тәрҹүмә етмишди.

Беләликлә, Абдулла Шаиг доғма Азәрбај-

чан әдәбијјатынын инкишафы јолунда чохчәһәтли, сәмәрәли фәалијјәтиндә классик вә мүасир рус әдәбијјаты илә идеја-бәдии чәһәтдән чох мөһкәм бағлы олан, ондан јарадычы шәкилдә истифадә едиб орижинал әсәрләр јазан сәнәткарларымыздан биридир.

II ФӘСИЛ

АБДУЛЛА ШАИГИН РУС ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН ТӘРЧҮМӘ, ИГТИБАС ВӘ ТӘБДИЛЛӘРИ

...Халглар арасындакы танышлыг, идејаларын гаршылыглы јајылмасы бир халгын әдәби әсәрләринин о бири халгын дилинә тәрчүмә олунмасына әсасланыр, әдәбијјатларын чичәкләнмәси вә әгли һәрәкатын өзү дә бурадан ирәли кәлир.

В. Г. Белински.

Азәрбајчанда илк тәрчүмәләрин һәлә гәдим дөврләрдә мејдана чыхдығына даир мә'лумат варса да, тәрчүмә әдәбијјатынын әсл инкишафы XIX әсрдән башланыр. Азәрбајчанын Үмумрусија игтисади вә мәдәни инкишафы просесинә чәлб олунмасы, ән габагчыл шаирләрин, јазычыларын, алимләрин рус әдәбијјаты вә ичтимаи фикри илә танышлығынын сүр'әтлә артмасы бу бахымдан бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, М. Ш. Вазеһ кими Азәрбајчан классикләринин Тифлисдә јашајыб рус, Авропа вә Шәрг мәдәнијјәти

илә јахындан таныш олан габагчыл адамлар-ла достлуг әлагәләри онларын дүнјакөрүшүндә, әдәбијјата бахышында јени мүһүм чәһәтләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду. Бакыханов рус дилини көзәл билирди, Авропаны вә Русијаны сәјаһәт етмишди, Грибоједов вә Пушкин илә таныш иди. Мирзә Шәфи Азәрбајчан вә башга Шәрг өлкәләринин классик ирси, һабелә рус әдәбијјаты илә таныш олдуғу кими, онун әсәрләринә дә Гәрби Авропанын бир сыра өлкәләриндә вә Русијада бөјүк мараг вар иди.

Азәрбајчан чох гәдимдән Шәрглә мөһкәм гаршылыглы мәдәни, әдәби әлагә сахлајырды, Русија илә бирләшмәдән сонра исә гаршылыглы рус—Азәрбајчан әлагәләринин инкишафында тәрчүмә әдәбијјаты хүсусилә бөјүк рол ојнамаға башлајыр. Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти инкишаф етдикчә тәрчүмә ишинин дә үфүгләри кенишләнир. XX әсрин әввәлләриндә бәдии тәрчүмә о вахтадәк Азәрбајчанын анчаг тәк-тәк зијалыларына таныш олан Гәрб әдәбијјатыны да әһатә етмәјә башлајыр; Шекспир вә Шиллердән, Һөте вә Дефодан тәрчүмәләр мејдана чыхыр. Бу тәрчүмәләр васитәсилә Азәрбајчан охучусу Гәрб әдәбијјаты илә таныш олур, әдәби көрүш даирәсини кенишләндирирди.

Биринчи фәсилдә дејилдији кими, 1905-чи ил ингилабы Азәрбајчан халгынын рус халгына даһа да јахынлашмасы, чаризмә гаршы онунла биркә мүбаризә апармасы үчүн јени имканлар јаратды. Бу јахынлыг вә әлбир мүбаризә просеси Азәрбајчанда рус халгынын

мәдәнијјәтини даһа дәриндән өјрәнмәјә марағы да артырды. Азәрбајчан охучулары кетдикчә даһа чох рус классикини өз ана дилиндә охумаға башладылар. Азәрбајчанда бир чох исте'дадлы, пешәкар тәрчүмәчиләр јетишдиләр. Азәрбајчан мәтбуатында бу дөврдә Пушкин, Лермонтов, Гогол, Туркенев, Толстој, Некрасов, Чехов кими сәнәткарларын адларына, әсәрләринә, онлар һаггында әтрафлы мә'луматлара тез-тез раст кәлмәк олурду. XX әсрин охучусуна тәгдим олунан әдәби ирс ичәрисиндә Шәрг вә Гәрб әдәбијјаты да аз јер тутмурду.

Бу ишдә гәләм јолдашлары илә бирликдә Абдулла Шаиг дә јахындан иштирак едирди; һәм Азәрбајчан әдәбијјатынын орижинал сималарындан бири, јарадычылығында дүнја әдәбијјатындан чох шеј өјрәнән сәнәткар, һәм дә доғма халгынын мә'нәви инкишафында вә Азәрбајчан әдәбијјатынын даһа да тәрәгги етмәсиндә тәрчүмәнин ролуна чидди әһәмијјәт верән вә бу јолда бөјүк әмәк сәрф едән исте'дадлы мүтәрчим кими.

Шаигин 50 илдән артыг давам етмиш мүтәрчимлик фәалијјәтинин бәһрәләри ајры-ајры вахтларда онун күллијјатларында, дәрсликләриндә, һабелә гәзет вә журнал сәһифәләриндә чап олунмушдур. Лакин Шаигин индијәдәк чап олунмамыш бир чох тәрчүмәләри дә вар ки, онлар һаггында илк дәфә бу китабда данышылыр.

Азәрбајчан классикинин јарадычылығында мүһүм јер тутмуш рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр онун мә'нәви инкишафынын ән гүв-

вәтли, тә'сирли амилләриндән биридир. Бу тәрҹүмәләр Шаиг үчүн тәкчә рус классик ирсини дејил, үмумијјәтлә, Русијаны, онун бөјүк халгынын тарихи вә мүасир һәјатыны, мәишәтини, дил вә әдәбијјатыны гаврамаг, өјрәнмәк формасы иди.

Шаигин диггәтини Русијанын классик әдәбијјаты илә бәрабәр, тәсвири сәнәти вә мусигисинин дә «үмумбәшәри маһијјәти», «һәјат вә еһтирасла чошуб дашмасы», «үрәкләрә нүфуз едән мә'насы», «ојадычы» мәзмун вә руһу ҹәлб етмишди. Билаваситә бәдии әдәбијјата кәлдикдә исә, Шаигин бу барәдә дә конкрет мүлаһизәләри, изаһлары вардыр. О, даһи сәнәткарлар јетирмиш рус әдәбијјатына еһтирам вә мәһәббәтини беләизаһ едир: «Рус әдәбијјаты мәним дә бир јазычы кими инкишафымда бөјүк рол ојнамышдыр. Хүсусән Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Никитин, Толстој, Чехов, Горки мәни бу дөврдә (XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә—*Т. X.*) ән чох марагландыран јазычылардан иди. Мән онлардан игтибаслар вә тәрҹүмәләр едирдим» (сәһ. 311).

1. ШАИГИН ТӘРҸҮМӘ ПРИНСИПЛӘРИ

Бүтүн истe'дадлы, пешәкар мүтәрҹимләр кими, Шаигин дә өзүнәмәхсус сәчијјәви тәрҹүмә принсипләри вардыр.

Башлыча принсип будур ки, рус әдәбијјатындан тәрҹүмә үчүн Шаиг шәхси јарадычылыг идеаллары, дүнјакөрүшү вә бәдии зөвгүнә ујғун әсәрләри, нечә дејәрләр, үрәјиндән хәбәр верән әсәрләри сечмишдир. Бу, тәрҹүмә әдәбијјаты тарихиндә чох тәсадүф олунан јарадычылыг принсипләриндән биридир. Тәрҹүмәчи-јазычы өзүнүн бир чох идејаларынын бәдии ифадәси заманы өзүндән әввәлки јазычынын көмәјинә мүраҹиәт едир; даһа доғрусу, сәләфинин әсәри үрәјиндәкини ачыб мејдана гојмагда онун үчүн нүмунә олур. Бу чәтин вә мүрәккәб бир јолдур: амма чох заман мүсбәт нәтиҹәјә апарыб чыхаран јолдур. Буна Бајрону тәрҹүмә едән Лермонтов да, Лермонтову тәрҹүмә едән Сәһһәт дә, Пушкини тәрҹүмә едән Сәмәд Вурғун да мүраҹиәт етмишдир. Мисал үчүн, Шаигин рус әдәбијјатындан тәрҹүмәләринин тәкчә мөвзу даирәсини нәзәрдән кечирәк. Онун Пушкин, Лермонтов вә Некрасовдан тәрҹүмә үчүн сечдији әсәрләрин мөвзу даирәсинә әсасән бунлар дахилдир: азадлыг, сәрбәстлик һәсрәти, әдаләтсизлик вә зүлмүн тәнгиди; шаир вә ҹәмијјәт, лирик гәһрәманын фаҹиәси; вәтәндаш шаир; парлаг истигбал; вәтән мәһәббәти; мүтәрәгги, инсанпәрвәр идеаллар; һәгигәт уғрунда фәдакарлыға чағырыш вә и. а...

Рус классикләринин бу мөвзулара һәср етдикләри әсәрләрдә ирәли сүрүлән идејаларын, тәрәннүм олунан фикир, һисс вә һәјәҹанларын, гојулан мәсәләләрин чоху јазычы Шаиги дә дүшүндүрүб нараһат едән идејалар, мөвзулар, мәсәләләр, суаллар вә ҹаваблар иди.

Әлбәттә, тәрҹүмә үчүн әсәр сечилмәси мәсәләсинә мүхтәлиф дөврләрин тәләбләри ҹидди тә'сир көстәрмишдир. Мәсәлән, Шаигин

тәрчүмәчилик фәалиjjәтинин илк илләриндә (XX әсрәдәк) тәрчүмә үчүн әсәрләр сечилмәси һәлә тәсадүфи сәчиjjәдә иди ки, бу да тамамилә аjдын вә тәбиидир. Чүнки 90-чы илләр, билдиjимиз кими һәлә кәләчәк јазычынын јарадычылыг вә дүнјакөрүшүнүн јеничә формалашмаға башладығы дөвр иди. Одур ки, о заман биз кәнч әдәбиjjат һәвәскарыны каһ Сә'дидән, каһ да она көрә тамам башга типли бир классик олан Крыловдан тәрчүмә едән көрүрүк.

Бу вәзиjjәт та 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүнә гәдәр давам едир. Бир тәрәфдән милли азадлыг һәрәкатынын гүввәтләнмәси вә мәдәни интибаһ идеjаларынын тә'сири, о бири тәрәфдән дә педагожи фәалиjjәти, дәрсликләр һазырламасы вә ушаг әдәбиjjаты саһәләриндә ишә башламасы Шаигин дүнjа әдәбиjjатындан һансы классикләрә, һансы әсәрләрә диггәт јетирмәсини тә'јин едиб истигамәтләндирир.

Тәрчүмәjә башларкән Шаиг Азәрбаjчан охучусу үчүн инди һансы әсәрләр даһа вачиб, фаjдалы, даһа мараглыдыр, онлар һансы әсәрләри охумаға һазырдырлар?—кими суаллара чаваб вермәли олур.

Икинчиси, Шаиг бир гаjда олараг, тәрчүмә етдиjи әсәрин идеjа мәзмунуну, руһуну, сүжет тамлығыны, һәмин әсәрдәки типик шәраити вә сурәтләри, нәһаjәт, әсәрин бәдии тәсвир үсулуну вә әсас тәсвир васитәләрини, образлы ифадәләрини сахламаға чалышыр вә чох вахт буна мүвәффәг дә олур. Лакин бу јарадычылыг наилиjjәти һеч дә асанлыгла баша кәлмир. Бунун үчүн тәрчүмәчи кәркин јарадычылыг әмәjи сәрф етмәклә бәрабәр, зәрури һалларда мүәjjән сәрбәстлиjә дә јол верир, бәдии кәшфләрә дә наил олур; бә'зән тәрчүмәчи орижиналын вәзнини, һәчмини бу вә ја башга дәрәчәдә дәjишдирмәjә, азәрбаjчанча верилмәси чәтин, јахуд гејри-мүмкүн тәшбеһ, епитет, хитаб вә саирәдән һәтта имтина етмәjә мәчбур олур. Зәрури һалларда мәтнә мүәjjән аjдынлашдырычы ифадәләр, мисралар да әлавә едилир.

Бу, үмумиjjәтлә, поезиjа тәрчүмәсиндә чох тәсадүф едилән, јол верилән јарадычылыг әмәлиjjатыдыр. Чүнки үмуми бир гаjда олараг, ше'рләри тәрчүмә едәркән орижиналдан фәрг нәср тәрчүмәсиндәкиндән хејли кениш өлчүдә олур.

Шаиг «надир исте'дад» саjдығы Сәмәд Вурғунун «Јевкени Онекин» тәрчүмәсини мәһз белә бир «јарадычы» тәрчүмә һесаб едирди.

Доғрудур, орижинала сәрбәст, јарадычы мүнасибәт, һәр шејдән әввәл, әсәрин мәзмун вә руһуну охучуjа дүрүст чатдырмаг мәгсәди изләjир. Лакин бу сәрбәстлиjин өзүнәмәхсус чәтинликләри, көлкәли чәһәтләри дә јох дејилдир.

И. Кашкин јазыр: «Дәгиглик вә үслуб, шүбһәсиз, јахшы шејдир. Тәрчүмә едәркән онлары јаддан чыхармаг лазым дејил. Лакин дәгиглиjи сөзләри һәрфи-һәрфинә вермәк кими садәлөвһчәсинә формализмдә, үслубу исә дилин гурулушуну һәрфи-һәрфинә сахламагла әвәз етмәк олмаз, экс һалда дәгиглик дә, үслуб да... һәр чүр... мә'наны көлкәдә гојан

бир фетишә чевриләр» (Ложный принцип и неприемлемые результаты. Статьи и исследования. М., 1968, сәһ. 386). Бир аз ашағыда: «...бәдии тәрчүмәдә һәр чүр дәгиглији көзләмәклә бәрабәр, һәр һалда јад дилин тәчрид олунмуш сөз ишарәләриндән (словесного знака) вә гурулушундан дејил, мүәллиф фикринин васитәсилә ифадәсиндән чыхыш етмәк даһа сәмәрәли оларды; предмети көстәрән, јахуд һадисәләри тәсвир едән сөзләрдән вә формалардан дејил, ондан чыхыш етмәк лазымдыр ки, *мүәллиф предметин вә һадисәнин өзүнү нечә көрүр вә онлары тәрчүмәчи нечә тәсәввүр етмәлидир* (курсив бизимдир—*Т. Х.)*».

Шаиг истәр «дәгиглик», истәрсә орижиналын «үслубуна» сәдагәт мәсәләсинй—һәр икисини илк нөвбәдә «мүәллиф фикри»нә табе етмәјә, «мүәллифин предметин вә һадисәнин өзүнү нечә көрдүјүнү» дәрк вә ифадә етмәјә чалышырды. Онун тәрчүмәчи Сәһһәт һаггында фикирләриндә бу хүсусијјәт ајдын изаһ олунмушдур.

1906-чы илдә «Һәјат» гәзетиндә чап етдирдији «Үдәбә вә шаирләримизин һалы» мәгаләсиндә бәдии тәрчүмәнин әһәмијјәтиндән данышараг Авропа милләтләринин Сә’ди, Һафиз, Хәјјам кими Шәрг классикләринин ирсини тәрчүмә јолу илә өзләринә «гидаји-руһ» етдикләрини көстәрәндән сонра Шаиг, өтәри дә олса, Сәһһәтин мүтәрчимлик ишини белә сәчијјәләндирмишди: «...шаиримизин «Мәғриб күнәшләри» адлы әсәриндә рус мәшһур шүәрасындан Пушкин, Лермонтов, Никитин, Крылов вә бир чох башга шүәралардан етдији тәрчүмәләр *әсли илә мүвафиг олмагла бәрабәр*, шајани-тәгдирдир (курсив бизимдир—*Т. Х.)*».

Үчүнчүсү, Шаигин рус әдәбијјаты нүмунәләриндәки тарихи вә милли колорити, реалиләри азәрбајчанча вермәк үчүн кәркин јарадычылыг иши апармасынын бир сәбәби дә белә «фәргләрин» мүмкүн гәдәр аз олмасына чидди фикир вермәсидир. Белә һалларда, биринчи фәсилдә көрдүјүмүз кими, рус һәјатыны, тарихи, әдәбијјаты вә дилини һәлә кәнчлијиндән бөјүк мәһәббәт вә ардычыллыгла өјрәнмәсинин Шаигә һәлледичи көмәји олмушдур.

Шаигин тәрчүмә етдији әсәрләрин мүәллифләри ичәрисиндә Крылов вә Пушкин, Лермонтов вә Некрасов, Толстој вә Чехов, Горки вә Маршак кими, бир чох чәһәтдән, хүсусилә үслуб, бәдии дил бахымындан бир-бириндән сечилән јазычылар варды. Бу о демәкдир ки, һәмин мүәллифләрин әсәрләрини Азәрбајчан дилинә мүвәффәгијјәтлә чевирмәк үчүн тәрчүмәчидән тәкчә рус дилини јахшы билмәк дејил, ејни заманда бу сәнәткарларын һәрәсинин өзүнәмәхсус орижинал бәдии дилә, үслуба малик олдуғуну да билмәк тәләб олунур.

Мә’лумдур ки, јазычы кими, тәрчүмәчи дә милли әдәби дили јарадыб инкишаф етдирәнләрдән вә онун сафлығыны, көзәллијини горујанлардан бири олмалыдыр. Бунун үчүн тәрчүмә едилән јазычынын дили илә бәрабәр, тәрчүмәчи доғма халг дилини вә әдәби дилин гајда-ганунларыны мүкәммәл билмәли, онун инчәликләрини, чаларларыны һәссаслыгла

дујмалыдыр. Шаиг мәһз белә тәрчүмәчиләрдән, дилшүнас-тәрчүмәчиләрдән иди.

Дөрдүнчүсү, рус әдәбијјатында мүтәрчим Шаигин диггәтини илк нөвбәдә лирик поезија чәлб едирди: јарадычылығында лирик жанра бөјүк јер верән Азәрбајчан јазычысынын рус классикләриндән тәрчүмә үчүн сечдији әсәрләрин дә әксәријјәти лирик ше'рләр, јахуд јүксәк емосионал-фәлсәфи мәзмунда олан нәср әсәрләридир.

Бешинчиси, Сәһһәт кими, Шаигин дә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли хидмәтләриндән бири будур ки, рус јазычыларындан етдији тәрчүмәләрлә өз милли, доғма әдәбијјатыны идеја, мөвзу чәһәтдән зәнкинләшдирмәкдән әлавә, Азәрбајчан ше'ринә бәдии форма, композисија, үслуб, мәчазлар системи вә с. чәһәтләрдән дә бир сыра јениликләр кәтирмишдир. Н. Г. Чернышевски Шиллер әсәрләринин рус дилиндә чапдан чыхмасы мүнасибәтилә јазмышды: «Јени Авропа халгларынын һәр бириндә тәрчүмә әдәбијјаты халгын милли шүурунун инкишафында, [...] јахуд маарифин вә бәдии дөврүн инкишафында чох мүһүм рол ојнамышдыр. Одур ки, әдәби-тарихи әсәрләр јалныз о заман чох әлверишсиз биртәрәфликдән хилас олар ки, онлар индикиндән фәргли олараг, тәрчүмә әдәбијјатына хејли артыг диггәт јетирмәјә башласынлар» (Полное собрание сочинений в 15-ти томах, т. 4, М., 1948, сәһ. 503).

Академик Н. И. Конрад тәрчүмәнин милли әдәбијјатлар үчүн әһәмијјәтинә бөјүк фикир верәрәк јазыр: «Тәрчүмәчи өз гаршысына хүсуси әһәмијјәтли бир вәзифә гоја биләр: тәрчүмәнин көмәји илә јени ардычыллыг методуна јијәләнмәк вәзифәси, бу метод үчүн сәчијјәви олан дил васитәләрини ишләјиб һазырламаг вәзифәси [...]. Белә олдугда тәрчүмә јазычы үчүн јарадычылыг чәһәтдән јенидән силаһланма васитәләриндән бири, охучу үчүн исә варлығы дәркетмәнин јениләшмәси васитәләриндән бири олур. Она көрә дә ајдындыр ки, метод вә истигамәт чәһәтдән јени олан һәр һансы бир әдәбијјатын бәргәрар олма мәрһәләсиндә тәрчүмәчилик иши белә бир бөјүк јер тутур вә бу ишлә мәһз јазычылар чидди сә'јлә мәшғул олурлар» (Көстәрилән әсәри, сәһ. 15). XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан әдәбијјаты да өзүнүн чохәсрлик тарихиндә јени бир инкишаф мәрһәләсинә дахил олмушду вә онун даһа сәмәрәли, даһа чошгун инкишафы үчүн тәрчүмә әдәбијјатынын бөјүк әһәмијјәти варды. Азәрбајчан классикләри јахшы баша дүшмүшдүләр ки, һәр һансы халгын әдәбијјаты јалныз о заман тәкчә милли әһәмијјәт дејил, ејни заманда бејнәлмиләл вә үмумдүнја әһәмијјәти газана биләр ки, бүтүн дүнја әдәбијјатынын наилијјәтләриндән хәбәрдар олсун, онлардан өјрәнсин, фајдалансын, онлары инкишаф етдирсин вә гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшмә просесинә јахындан гошулсун. Бунун исә ән јахшы сәмәрәли јолларындан, васитәләриндән бири бәдии тәрчүмәдир.

Дүнја әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини ана дилинә тәрчүмә етмәләри Азәрбајчан јазычыларына истәр реализм, истәрсә романтизм методларына даһа јахшы јијәләнмәкдә,

М. Горки кими даһи сәнәткардан тәрчүмәләр исә милли әдәбијјатда сосиализм реализми үчүн мүәјјән зәмин һазырламагда да мисилсиз көмәк етмишди. Она көрә чох тәбиидир ки, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, А. Сәһһәт, Ф. Көчәрли кими, А. Шаиг үчүн дә бәдии тәрчүмә әсл јарадычылыг иши вә доғма Азәрбајчан әдәбијјатынын үзви тәркиб һиссәләриндән бири иди.

Доғма әдәбијјат гаршысында дајанан вәзифәләр тәрчүмә әдәбијјаты гаршысында да дајанырды, јә'ни тәрчүмә Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафына хидмәт етмәли иди вә едирди. Мәсәлән, о дөврүн Азәрбајчан ше'риндә гәзәл вә мәснәви, мүхәммәс вә гошма, тәчнис вә кәрајлы кими жанрларла јанашы, Пушкин вә Некрасов поезијасына хас олан бәндләр (Пушкинин октавасы вә с.), Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш»ындакы кими драматик поема вә с. жанрлар да јајылмагда иди.

Нәһајәт, Шаигин тәрчүмәчилик фәалијјәтинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири дә жанр вә нөв мүхтәлифлијидир. Орижинал јарадычылығында өз гәләмини бәдии әдәбијјатын мүхтәлиф нөв вә жанрларында сынајан, ше'р, һекајә, роман, повест, поема, драм, сонет, марш, ушаг пјеси, фелјетон вә бир чох башга әсәрләрин мүәллифи тәрчүмәчиликдә дә буна јахын бир рәнкарәнклијә наил олмушдур. Онун тәрчүмәләри нөв чәһәтдән поезија, драматуркија вә нәсри, жанр чәһәтдән сатира, лирика вә лиро-епик әсәрләри әһатә едир.

2. САТИРИК ӘСӘРЛӘРИН ТӘРЧҮМӘСИ

Биз гејд етмишдик ки, Шаиг рус классикләриндән тәрчүмәјә И. А. Крыловдан башламышдыр. О, дәрин ичтимаи мөвзулу тәмсилләри тәрчүмә етмәклә јанашы, билаваситә ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә көмәк едән, онлара көзәл хасијјәтләр ашылајан тәмсилләрин тәрчүмәсинә дә хүсуси фикир вермишдир. Елә бу чәһәтдән дә мүәллим Шаиглә мүтәрчим Шаиг бир-бирини тамамламышдыр.

Шаигин тәрчүмәләринин бөјүк бир һиссәси Крыловдандыр. Даһи шаирин тәмсилләрини ана дилинә чевирмәклә Шаиг Крыловун она нә гәдәр јахын олдуғуну, Крылов поезијасына нә гәдәр јүксәк гијмәт вердијини көстәрмишдир. Доғрудан да, рус классикләри ичәрисиндә Крылов маарифпәрвәр Шаигин дүнјакөрүшү вә јарадычылығы үчүн чох гүввәтли бир илһам мәнбәји иди, нүмунә иди. Тәсадүфи дејил ки, бә'зән Шаиг ичтимаи-мәдәни һадисәләр һаггында да фикирләрини Крыловдан кәтирдији мисалларла әсасландырырды. Мисал үчүн, ингилабдан әввәл Бакыда олан «Ничат» чәмијјәтинин «мүхтәлиф фикирли адамлар»дан ибарәт олдуғуну көстәрәркән, Шаиг Крыловун «Өрдәк, Балыг вә Хәрчәнк» тәмсилини хатырладырды (сәһ. 272).

А. Шаиг әсримизин әввәлләриндә Бакыја кәлиб мүәллимлијә башладығы заман Крылов ирсинә кетдикчә даһа артыг мараг көстәрир. О, јахшы баша дүшүр ки, Крыловун тәмсилләри ушаг характеринин тәшәккүл вә инкишафында бөјүк иш көрә биләр. Крылову

јалныз бир тәмсил устасы дејил, даһи сәнәткар, мүтәфәккир вә вәтәндаш һесаб едән Шаиг ону дәриндән дујур вә мүвәффәгијјәтлә тәрҹүмә едирди. О, тәмсилләрин јалныз мәзмунуну дејил, Крыловун өзүнәмәхсус орижинал үслуб хүсусијјәтләрини, рус милли мәишәтинә аид тәфәррүаты, адлары, реалиләри вә саирәни мүһафизә етмәјә дә бөјүк фикир верирди.

А. Шаигин Крыловдан тәрҹүмәләринин әдәби вә идеја әһәмијјәтини даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн В. Г. Белинскинин Крылов тәмсилләринин милли руһу, милли колорити һаггында бу сөзләрини хатырламаг лазымдыр: Онун тәмсилләри нә тәрҹүмә, нә тәмсил олмајыб рус тәмсилләридир. Бу о демәк дејил ки, о (И. А. Крылов—*Т. Х.*) һеч бир заман, мәсәлән, Лафонтендән тәрҹүмә етмәмиш вә она тәглид етмәмишдир; јалныз о демәкдир ки, Крылов тәрҹүмә вә тәглид едәндә дә јүксәк дәрәҹәдә орижинал вә рус шаири олмаја билмирди, баҹармырды. Онун рус тәбиәти белә иди.

Крылова хас олан бу јарадыҹылыг хүсусијјәти онун әсәрләрини башга дилләрә тәрҹүмә едән классик сәнәткарларын да чохунда вардыр. Мәсәлән, Г. Гачеиладзенин бир фикрини јада салмаг јеринә дүшәр: «А. Серетели... Крылов сатирасына сијаси ҹәһәтдән дә әһәмијјәт верир вә күнүн ваҹиб мөвзуларына ашкар сурәтдә ишарә едән тәмсилләри хүсусилә кәсәрли шәкилдә тәрҹүмә едирди. А. Серетели дә халг поетикасынын зәнкин еһтијат васитәләриндән истифадә едәрәк Крыловун өзүнүн кетдији јолла кедирди: Крылов өзү тәрҹүмәни

Лафонтенә нисбәтән «руслашдырдығы» кими, Серетели дә ејни принсипдә «күрҹүләшдирирди». (Художественный перевод и литературные взаимосвязи. М., 1972, сәһ. 511).

Бу характеристикада јүрүдүлән һәр ики мүлаһизә Шаигин Крылов тәмсилләриндән тәрҹүмәләринә дә шамил едилә биләр. Крыловун өзү вә онун күрҹү мүтәрҹими Серетели кими, Шаиг үчүн дә Крылов сатирасы бөјүк сијаси әһәмијјәтә малик иди. Дикәр тәрәфдән Лафонтени «руслашдыран» Крылов вә Крылову «күрҹүләшдирән» Серетели кими, Шаиг дә бөјүк рус тәмсилчисини тәрҹүмә едәрәк ону «азәрбајҹанлашдырмаға» чалышырды.

Академик М. Ариф тамамилә доғру дејир ки, «Крыловун сәнәтинә һөрмәт едән Азәрбајҹан шаирләри нәинки бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмиш, һәтта орижиналдан сечилмәјән вә он илләрдән бәри өз бәдии әһәмијјәтини итирмәјән бир чох тәмсил јарада билмишләр» (Сечилмиш әсәрләри, 3-ҹү ҹилд, сәһ. 355). Сонра алим гејд едир ки, «Крыловун дилиндәки халг мүдриклијини өз тәрҹүмәләриндә јахшы ифадә етдикләри үчүндүр ки, Ә. Сабирин, А. Сәһһәтин вә А. Шаигин тәрҹүмәләри васитәсилә бөјүк рус шаиринин бә'зи һакиманә фикирләри зәрбүл-мәсәл һалында дилимиздә ишләнмәјә башламышдыр. Мәсәлән, «Аҹ гарына бир нәфәр—нәғмә охурму мәкәр?» («Ҹырҹырама вә гарышга»), «Бәрәкаллаһ, гүввәтличә Алабаш,—Филин үстә әҹәб кедир бир баш!» («Фил вә Алабаш») вә с.

«Јарпаглар вә көкләр» тәмсили дәрин мә'насына көрә Крыловун јарадычылығында хүсуси јер тутур. Варлыларын нанкорлуғуну, синфи бәрабәрсизлији габарыг сурәтдә охучулара чатдыран бу тәмсили Шаиг мүвәффәгијјәтлә тәрҹүмә етмишдир. Ишыгда, һавада көкләрин сајәсиндә фираван һәјат сүрән јарпаглар өзүнү өјүб сәринлик, јашыллыг рәмзи адландырыр. Бу заман јер алтындакы көкләр онлара билдирир ки, сизә һәјаты да, ишығы да биз вермишик. Аллегорик тәрздә ифадә олунмуш бу фикирлә Крылов истисмарчы чәмијјәтин түфејли олмасыны ачыр. Орижиналда охујуруг:

Мы те, —
 Им снизу отвечали, —
Которые, здесь роясь в темноте,
Питаем вас, ужель не узнаете?
Мы корни дерева, на коем вы цветете,
Красуйтесь, в добрый час!

Да только помните ту разницу меж нас:
Что с новою весной лист новый народится,
 А если корень иссушится, —
 Не станет дерева, ни вас.

Бу тәмсили тәрҹүмәчи белә верир:

—«Бизик дејә, сәс кәлди јенә торпаг алтындан—
Танымајырсынызмы? Бизик сизи јашадан!
Биз көкләрин үстүндә јашајыр бу торпаглар,
Сизә һәјат биздәндир, јашајын һеј бәхтијар,
Арадакы бу фәрги анчаг унутмаг олмаз!
Бу будаглар јенидән јарпаг ачар кәлән јаз,
Бир күн, достлар, гуруса сизи бәсләјән көкләр,
Бу ағачдан, јарпагдан галмаз бир из, бир әсәр.

Мүгајисә көстәрир ки, тәрҹүмәдә Шаиг тәмсилин мәзмунуну, руһуну, гаршы-гаршыја дуран јарпаглар вә көкләрин символик сурәтини орижиналдакы кими ҹанлы, мә'налы, реал чизкиләрлә верә билмишдир. Бу јарадычылыг наилијјәти тәрҹүмәчинин Крылов тәмсилинин вәзниндә етдији дәјишиклијә дә һагг газандырыр. Тәмсилин рус дилиндәки гыса мисраларыны бүтүн мә'на долғунлуғу илә вермәк үчүн белә бир трансформасија ваҹиб иди. Әслинә галса, мәсәлән, Крыловдакы илк беш мисранын парчаланмасы илә јаранан мәзмун ҹанлылығы, диалог тәбиилији ејнилә тәрҹүмәнин илк ики мисрасында да сахланылмышдыр. Орижиналдакы «Мы те,—им снизу отвечали,—которые, здесь роясь в темноте, Питаем вас» сөзләриндәки образлылығы ифадә етмәк үчүн Шаиг «Бизик—дејә сәс кәлди јенә торпаг алтындан, Танымајырсынызмы? Бизик сизи јашадан!» сөзләрини чох јахшы тапмыш, көкләрин һәм суал, һәм дә ҹавабыны әслинә ујғун руһда вермишдир (бурада тәкҹә «јенә» сөзү артыг көрүнүр).

«Чырчырама вә гарышга» тәрҹүмәсиндә дә, «Јарпаглар вә көкләр»дә олдуғу кими, орижиналын әсас мәзмуну, мүәллифин ифадә етмәк истәдији тәрбијәви-әхлаги фикир, һәмчинин бәдии тәсвир үсулу сахланылмышдыр. Нә Шаигин тәрҹүмәдә бә'зи мисралары (мәсәлән, «И кому же в ум пойдет—на желудок петь голодный»)*, нә бир-ики епитети (Попры-

* А. Сәһһәт тәрәфиндән маһаратлә тәрҹүмә олунмуш бу мисралар (Ач гарына бир нәфәр—Нәғмә охурму мәкәр?) Азәрбајҹан охуҹусунун дилиндә әзбәрдир.

гунья Стрекоза, Лето красное вә с.) вә хитабы (голубчик) атмасы тәмсилин азәрбајчанча мәтниндәки мәзмун долғунлуғуну вә ифадә чанлылығыны, сатирик руһу азалтмамышдыр; тәрчүмә дә орижинал кими шух вә ојнаг вәзндәдир.

Тәмсилин русчасы:

СТРЕКОЗА И МУРАВЕЙ

Попрыгуня стрекоза
Лето красное пропела;
Оглянуться не успела,
Как зима катит в глаза.
Помертвело чисто поле,
Нет уж дней тех светлых боле,
Как под каждым ей листком
Был готов и стол и дом.
Все прошло: с зимой холодной
Нужда, голод настает;
Стрекоза уж не поет и т. д.

Тәмсилин азәрбајчанчасы:

Чырчырама јај, баһар
Чырылдады бигәрар.
Һәр чичәјин јарпағы—
Олмуш иди ојлағы.
Ејшә алышмыш иди,
Башы гарышмыш иди.
Тутду хәбәр бир заман
Гыш јетишиб, ај аман!
Јајы кечирмиш һәдәр,
Јох даһа күлдән әсәр.
Галды о бичарә ач,
Тапмады башга әлач.

Тәрчүмәнин кејфијјәтиндән бәһс едәркән М. Ариф һаглы олараг јазыр ки, «Чырчырама вә Гарышга» тәмсилинин тәрчүмәсиндә Шаиг

даһа чох мүвәффәг олмушдур. Әслинә тамамилә јахын, бәдии чәһәтдән гүввәтли олан бу тәрчүмәдә «Чырчыраманын гајғысызлығы, сонракы пешманчылығы, Гарышганын мә'налы вә һазырчаваб мүкалимләри елә инчә бир кинајә илә верилмишдир ки, охучуда там бәдии бир тә'сир ојадыр» (И. А. Крыловун «Сечилмиш тәмсилләр» китабына мүгәддимә, сәһ. 15).

Јери кәлмишкән дејәк ки, Шаиг ибтидаи мәктәбләр үчүн тәртиб етдији дәрсликләринә («Ушаг көзлүјү», «Күлзар» вә с.) Крыловун тәмсилләрини дә дахил етмишдир. О чүмләдән «Чырчырама вә Гарышга» тәмсили 1912-чи илдә чап олунмуш «Күлзар» дәрслијиндә ушаглара тәгдим олунмушдур.

Јахшы тәрчүмә олунмуш тәмсилләрдән бири дә «Чибин вә Ары»дыр.

«Все это знаю я, — ответствует Пчела —
Но и о том дошли мне слухи,
Что никому ты не мила,
Что на пирах лишь морщатся от Мухи,
Что даже часто, где покажешься ты в дом,
Тебя гоняют со стыдом».
«Вот, — Муха говорит, — гоняют! Что ж такое
Коль выгонят в окно, так я влечу в другое».

Тәрчүмәдә охујуруг:

Ары деди: «Билирәм һамысыны бунларын,
Инчимә бу сөзүмдән,
Јохдур намусун, арын,
Чохдан јетишмиш мәнә сөјләдијин бу хәбәр,
Һеч јердә һөрмәтин јох, сәндән сөјләнир нәләр!
Бир сүфрәдә адамлар көрүнчә гаш чатырлар,
Сәни говуб отагдан дышарыја атырлар».
Чибин деди: «Нә олсун, говсалар да, јенә мән
Бурдан чыхыб, кәлирәм о бири пәнчәрәдән».

1944-чү илдә Азәрбајчанда Крыловун јүзиллик јубилеји кечириләркән, онун тәмсилләринин Азәрбајчан дилинә тәрҹүмә едәнләрин мүсабигәсиндә бу ишлә отуз илдән артыг мәшғул олмуш Шаиг «Јарпаглар вә көкләр» тәмсилинин тәрҹүмәсинә көрә биринҹи мүкафата, «Чырчырама вә Гарышга» тәмсилинин тәрҹүмәсинә көрә исә үчүнҹү мүкафата лајиг көрүлмүшдү.

ООО

Шаигин тәрҹүмәчилик фәалијјәтиндә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдән бири чох вахт башга халгларын әдәбијјатындан һәлә азәрбајчанчаја чеврилмәмиш әсәрләри сечмәси, јә'ни Азәрбајчан охучусу үчүн тамамилә јени «бәдии кәшфләр» етмәси иди. Бу ҹәһәтдән анҹаг Крыловдан тәрҹүмә олунмуш бә'зи тәмсилләр истисна тәшкил едир. Онлар да вахтилә, XIX әсрдә Г. Закир, А. Бакыханов, Һ. Гарадағи вә Р. Әфәндијев тәрәфиндән тәрҹүмә едилдикләринә бахмајараг, Закирин тәрҹүмәләри та XX әсрәдәк нәшр едилмәмишди, «Вәтән дили» дәрслијиндә чап олунмуш тәрҹүмәләр исә артыг јени дөврүн бәдии тәләбләринә лајигинҹә ҹаваб вермирди. «Јарпаглар вә көкләр»ин мәшһур әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли тәрәфиндән едилән тәрҹүмәси даһа марағлы шәкилдәдир. Алим бу әсәри «Ағаҹын јарпағлары вә көкләри» ады илә сәтри тәрҹүмә едиб бүтүнлүкдә «Гаранлыгда галанларымыз» мәгаләсинин башланғычында вермишди: «Баһарын көзәл бир күнүндә ағаҹын јарпаглары сәһраја көлкә салыб, сабаһ јели илә ширин сөһбәт едирдиләр вә өзләрини тә'риф едиб зәбани-һал илә сабаһдан сорурдулар: мәкәр бу сәһраны зинәтләндирән вә ағаҹын өзүнә һүсн вә ләтафәт верән биз јарпаглар дејилик?» вә и. а. (Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, 1963, сәһ. 109).

Дикәр тәрәфдән тәрҹүмә тарихи көстәрир ки, һәр дөврүн өзүнә көрә мәгбул тәрҹүмәси олур; башга сөзлә, бир әсәрин дүнән үчүн ганеедиҹи, мүвәффәгијјәтли сајылан тәрҹүмәси бу күн охучуну тә'мин етмәјә билир, һабелә бу күн јахшы сәсләнән бир тәрҹүмәни сабаһ бир башгасы илә әвәз етмәк лазым кәлир. Еjни әсәрин бир нечә тәрҹүмәси бу ҹүр јараныб мејдана чыхыр. Мәсәлән, бизә мә'лум олдуғуна көрә, Пушкинин «Јевкени Онекин»и инкилис дилинә алты дәфә тәрҹүмә олунмушдур.

Нәһајәт, буна ајры-ајры дөврләрин, јахуд ејни дөврүн јазычылары арасында јарадыҹылыг јарышы кими бахмаг мүмкүндүр.

Шаигин истәр Крылов, истәрсә дә Пушкин, Лермонтов, Некрасов вә Горкидән тәрҹүмәләри ичәрисиндә белә «тәкрар тәрҹүмәләр» аз дејилдир. Онларын мүгајисәли тәһлили бир дә она көрә әһәмијјәтлидир ки, бу тәһлил Шаигин, үмумијјәтлә, Азәрбајчан бәдии тәрҹүмә тарихиндәки өзүнәмәхсус јерини вә хидмәтини мүәјјәнләшдирмәјә бөјүк көмәк едә биләр.

Бир нечә мисал көстәрәк.

Аббасгулуаға Бакыханов ше'рдән вә сәнәтдән башы чыхмајан, лакин өзүнү мәдәни көстәрмәјә чалышан адамлары тәнгид етмәк

мәгсәди илә Крыловун јазмыш олдуғу «Ешшәк вә Бүлбүл» тәмсилини тәрҹүмә етмишдир. Ф. Көчәрли һәмин тәрҹүмә барәдә јазыр: «Бу тәмсили индики һәјат үзрә олан шаирләримиздән бә'зиләри тә'лими-әтфала мәхсус тәртиб олунан китабчалар үчүн русдан түркә тәрҹүмә етмишләр, вәли һеч бири белә хош сәбкидә вә шаиранә тәрҹүмә едә билмәјибләр... Аббасгулуағанын бу шаиранә тәрҹүмәси һәр бир гираәт китабчасыны зинәтләндирә биләр».

Ф. Гасымзадәнин һәмин тәрҹүмә һаггында фикри бир гәдәр башга шәкилдәдир: «Мүтәрҹим (А. Бакыханов—*Т. Х.)* Крылов тәмсилини Азәрбајҹан дилинә сәрбәст тәрҹүмә етмишдир. Мәсәлән, Крылов өз тәмсилиндә Бүлбүлүн инҹә сәси вә хош нәғмәси үзәриндә даһа чох дурдуғу һалда, Гүдси Хорузун Ешшәји тә'рифләмәсинә даһа чох диггәт јетирмишдир» (Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 1974, сәһ. 151).

Бу тәрҹүмәнин әсл гијмәтини вермәк вә ону Шаигин тәрҹүмәси илә мүгајисә етмәк үчүн әввәлчә Крыловун тәмсилини орижиналын дилиндә мисал кәтирәк:

Осел увидел Соловья
И говорит ему: «Послушай-ка, дружище!
Ты, сказывают, петь великий мастерище?
Хотел бы очень я
Сам посудить, твое услышав пенье,
Велико ль подлинно твое уменье?»
Тут соловей являть свое искусство стал:
Защелкал, засвистал
На тысячу ладов, тянул, переливался;
То нежно он ослабевал

И томной вдалеке свирелью отдавался,
То мелкой дробью вдруг по роще рассыпался.
Внимало все тогда
Любимцу и певцу Авроры:
Затихли ветерки, замолкли птичек хоры,
И прилегли стада.
Чуть-чуть дыша, пастух им любовался
И только иногда,
Внимая Соловью, пастушке улыбался.
Скончал певец. Осел, уставясь в землю лбом,
«Изрядно, — говорит, — сказать неложно,
Тебя без скуки слушать можно:

А жаль, что незнаком
Ты с нашим петухом;
Еще б ты боле навострился,
Когда бы у него немножко поучился».
Услыша суд такой, мой бедный Соловей
Вспорхнул и — полетел за тридевять полей.
Избави, бог, и нас от этаких судей.

А. БАКЫХАНОВУН ТӘРҸҮМӘСИ

Нәглдир, бүлбүлү көрүб ешшәк,
Деди: «Гәлбимдә вардыр үгдеји-шәкк,
Хәлг едир сөвтү ләһҹәни тә'риф,
Истәрәм мән һәм еjләјим төвсиф.
Еј олан һүсни-сөвтдә мә'руф,
Елә бу шәкк үгдәсин шәкшуф!
Халг әгвали та ола мә'лум,
Сидгү кизбини мән едим мәфһум вә и. а.

А. ШАИГИН ТӘРҸҮМӘСИ

Бүлбүл бир чәмәндә көрдү Ешшәк,
Деди:—Достум, ешитмишәм керчәк.
Мусиги ишләриндә маһирсән.
Бәстәкар, һәм дә адлы шаирсән.
Оху, мән динләјим о сән'әтини,
Бүлбүлүм ачды өз мәһарәтини.
Вурду чәһ-чәһ, шагырдады зилдән,
Мин бир аһәнкә башлады јенидән.

Нej кими сәс узаглара чәкилир,
Гырмадыр, санки ормана сәпилир.
Динләjир нәғмәни ишыг пәриси,
Сусду ел, сусду гушларын да сәси.
Сүрү jатды, чобан ки, динләрди,
Арабир зөвг алыб күлүмсәрди.
Башга аһәнкә уjдуруб сәсини,
Бүлбүл артыг битирди нәғмәсини.
Jери бурнилә гохлаjыб Ешшәк,
Деди:—Маһирсән, еj көзүм, бишәк.
Чох тәәссүф, бизим хорузларла
Достлуғун jох—будур сәсиндә бәла,
Көрүш онларла, достлуғу гат сән,
Мусиги дәрсини бир аз өjрән!
Ешидинчә бу һөкмү о бүлбүл—
Батды дәрдә, гәмә, буланды көнүл,
Ганад ачды, о jердән олду узаг,
Чаһил инсан һөкм верәр бу саjаг.

Jухарыда деjилдиjи кими, Крыловун тәмсилләри милли колоритә маликдир. Әдиб һәм өз jаздығы тәмсилләри, һәм дә башга дилләрдән тәрчүмә етдиjи тәмсилләри «милли рус сүзкәчиндән кечирир», садәләшдирир, аjдынлашдырыр вә jазырды. Она көрә дә бу чүр әсәрләрин башга дилләрә чеврилмәси чох чәтинлик төрәдирди. Бу чәтинликдән Крыловун тәмсилләрини франсыз, инкилис вә саир дилләрә чевирән тәрчүмәчиләр аз данышмамышлар. Онлардан бири jазыр ки, Крылов ән орижинал бир шаир олдуғу үчүн о, рус шаирләринин һамысындан даһа чәтин тәрчүмә олунур. Онун тәзадларында, кәскин вә гыса сатирасында, дузлу-мәзәли, һәкиманә сөзләриндә, ше'рләриндә елә көзәлликләр вардыр ки, онлары нәсрлә белә еjнән вермәк мүмкүн деjилдир. Лакин Шаиг тәрчүмәләринин чохунда

бу чәтинлиjин өһдәсиндән лаjигинчә кәлә билмишдир. О, тәрчүмә етдиjи тәмсилләри Азәрбаjчан һәjатына, дилинә, адәт-ән'әнәләринә бачарыгла уjғунлашдырмышдыр. Крылов кими, о да jығчам вә мә'налы ифадәләр ишләтмишдир. Шаигин тәрчүмәсиндә орижинала садиглик вардыр. Мәсәлән, орижиналда охуjуруг:

Тут соловей являть свое искусство стал:
Защелкал, засвистал
На тысячу ладов, тянул, переливался;

Тәрчүмәси:

Бүлбүлүм ачды өз мәһарәтини,
Вурду чәһ-чәһ, шагырдады зилдән,
Мин бир аһәнкә башлады jенидән.
Нej кими сәс узаглара чәкилир,
Гырмадыр, санки ормана сәпилир.

Илк бахышда тәрчүмәчинин орижиналда олмаjан образлы ифадәләрә мүрачиәт етдиjи, jә'ни орижиналдан узаглашдығы күман едилә биләр. Лакин әслиндә белә деjилдир. Тәрчүмә, һәр шеjдән әввәл, Крылов тәмсилинин мәзмун вә руһуну jахшы верир, өзү дә Азәрбаjчан дилинә вә бәдии тәфәккүрүнә мүвафиг мәчазларла верир: бүлбүлүн «чәһ-чәһ вурмасы», «зилдән шагырдамасы», онун сәсинин «гырма» кими «ормана сәпилмәси» вә с. ифадәләр тәрчүмәчинин тапынтыларыдыр. Бүтүн бу тәбиилик, садәлик, аjдынлыг Бакыхановун бир аз әввәл хатырлатдығымыз тәрчүмәси илә Шаигин тәрчүмәсинин мүгаjисәси заманы даһа ашкар көрүнүр. Бунлардан биринчисиндәки «үгдеjи-шәкк» (шүбһә дүjүнү), «сөвтү ләһчә» (сәс вә ләһчә), төвсиф (вәсф етмәк, тә'-

рифләмәк), «мәкшуф» (кәшф олунмуш) кими сөз вә ифадәләр Бакыхановун ше'р услубу үчүн нә гәдәр сәчиjjәвидирсә, икинчисиндәки садәлик, аjдынлыг да Шаигин услубу үчүн бир о гәдәр сәчиjjәвидир.

Сәhhәт кими, Шаигин дә тәрчүмәсиндә бир чох тәмсил өзүнүн Крыловдакы композисиjа үнсүрләриндән бә'зиләрини, хүсусилә тәмсилин кириш вә нәтичә hиссәләрини сахламамышдыр. Мәсәлән, «Ешшәк», «Меjмун вә көзлүк», «Гартал вә тоjуглар» кими тәмсилләрин тәрчүмәсиндә Шаиг әсәрдән чыхан әхлаги-тәрбиjәви нәтичәjә аид ики, jа дөрд мисралыг сонлуғу ихтисара салмышдыр.

Шаигин тәрчүмәләриндән бә'зиләриндә (мәс., «Jаланчы») Крылов тәмсилләринин гурулушунда әсас әламәтләрдән олан диалогларын азалдылыб ади мисралар шәклиндә верилдиjинә вә Крыловдакы гыса мисраларын вәзн, өлчү чәhәтдән о бириләрилә бәрабәрләшдирилдиjинә дә раст кәлирик. Бу бир тәрәфдән тәрчүмәнин hәчмчә jығчамлашмасына сәбәб олурса, о бири тәрәфдән аллегорик сурәтләрин диалогундакы чанлылығы бир гәдәр азалдыр. Мәсәлән, «Арабалар» тәмсилинин орижиналда белә бир jери вардыр:

Тут, выгнувши хребет и понатужа грудь,
Тронулася лошадка с возом в путь;
Но только под гору она перевалилась,
Воз начал напирать, телега раскатилась;
Коня толкает взад, коня кидает вбок;
Пустился конь со всех четырех ног
　　На славу;
По камням, рытвинам пошли толки,
　　　　　　　　Скачки.

Тәрчүмәси:

Jәhәр бирдән арабаны сүрүдү,
Кәлә-көтүр jоллары тоз бүрүдү,
Бир гаjаjа тохунду бирдән-бирә...
Чевриләрәк jыхылды дашлыг jерә.
О ловға ат буна hеч бахмаjараг,
Арабаны сағ-сола чапараг,
Сүрүкләди өзү илә бәрабәр,
Jүкү ағыр, ишләмәjир hәм тәкәр.
Ат дартыныр о jана, каh бу jана,
Өз jанында гиjмәт гоjуб замана.
Шараг! Ону чухурлара чарпараг,
Бирдән дәрин арха салды о кәhәр.

Көрүндүjү кими, тәмсилин мәзмуну, орадакы сүжетин инкишаф хәтти тәрчүмәдә сахланылдығы hалда, Крыловун ловға атын дибчәклә долу арабаны дағ-даша салыб тараг-турагла апармасыны көстәрмәк үчүн ишләтдиjи сөз вә ифадәләрдәки драматизм, кәркинлик зәифләмишдир.

ООО

Бүтүн дүнjа тәмсилчилиjинин ән jахшы нүмунәләриндән «Сазандалар», демәк олар, Крыловдан тәрчүмәjә башлаjан hәр бир jазычынын диггәтини чәлб едир, hәрә өз истедадыны, күчүнү сынамағы, бу әсәрин мә'лум тәрчүмәсини даhа да тәкмилләшдирмәjи санки өзүнә борч билир. Чар I Александр дөврүндәки дөвләт шурасынын бачарыгсызлығыны ифша едән «Сазандалар»ы Азәрбаjчан jазычыларындан А. Сәhhәт, Р. Әфәндиjев вә А. Шаиг дә тәрчүмә етмишдир. Бу тәрчүмәләрин

тәһлилинә тәмсилин кириш һиссәсиндән башлајаг. Крыловда о белдир:

Проказница-Мартышка,
Осел,
Козел
Да косолапый Мишка
Затеяли сыграть Квартет.
Достали нот, баса, альта,
две скрипки,
И сели на лужок под липки, —
Пленять своим искусством свет.

Һәмин парчанын азәрбајчанча үч тәрчүмәсини нәзәрдән кечирәк.

А. СӘҺҺӘТИН ТӘРЧҮМӘСИ:

Дәчәл мејмун, чолаг ајы, чәп кечи,
Бир улаға јолдаш олду һәр үчү.
Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси—
Чалмаға һәмаһәнк олду чүмләси.
Ики каманча, ики тар тапдылар,
Бир чәмәнин үстә мәчлис јапдылар.
Отурдулар, тәрәб бәзми гурдулар...
Мизрабы тара нә гәдәр вурдулар вә и. а.

Р. ӘФӘНДИЈЕВИН ТӘРЧҮМӘСИ:

Бир күнү мејмун, ол ојун фәрраш,
Ајы, ешшәк, кечи—бу дөрд јолдаш,
Отуруб бир чәмәндә һәлгә илә
Гурдулар мәчлиси сәлигә илә.
Ајы тар алды, кечи бир дүнбәк,
Мејмун алды каманча, дәф ешшәк,
Јығылыб башлајыб муғаматы
Сәс-сәсә вердиләр чох әбјаты.

А. ШАИГИН ТӘРЧҮМӘСИ:

Мејмун, ајы, кечи, ешшәк
Чалғыја рәғбәт етдиләр,

Чәлд тапыб кәтирдиләр—
Нота, каманча, саз, түтәк.
Орман ичиндә зөвг илә
Гат-гарышыг отурдулар.
Чалғылары көтүрдүләр.
Чалдылар хејли шөвг илә.

Мүгајисәли тәһлилә ондан башламаг лазымдыр ки, Азәрбајчан охучулары арасында бунлардан ән чох јајылыб дилләр әзбәри оланы Сәһһәтин тәрчүмәсидир. Хүсусилә һәмин тәрчүмәнин илк ики мисрасы, бир дә «Бу башгулаг каманчаја јарашмаз» мисрасы узун замандан бәри зәрбүл-мәсәл кими ишләнмәкдәдир. Лакин Сәһһәтин тәрчүмәсинин башга мәзијјәтләри дә вардыр. Әсас мәсәләләрдән бири тәмсилин ады («Квартет») мәсәләсидир ки, Сәһһәтин тәрчүмәсиндән башга һеч бир тәрчүмәчи бу ады ејни мә'нада, ејни бәдии мүвәффәгијјәтлә ишләдә билмәмишдир. Марагылыдыр ки, Сәһһәт тәмсилин адыны тәрчүмәдә «Сазандалар» адландырмагдан әлавә, һәмин кәлмәни мәтндә орижинала мүвафиг шәкилдә изаһ етмәклә («Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси») чалғычыларын һеј'әти һаггында Крыловдакы кими дәгиг тәсәввүр верир.

Һәр үч тәрчүмә парчасы арасындакы мүштәрәк чәһәт одур ки, Сәһһәт кими, Шаиг вә Әфәндијев дә Крыловдакы чалғы аләтләринин адыны (бас, альт, скрипка) чох доғру олараг азәрбајчанлашдырмаға чалышмышдыр (Сәһһәтдә: ики каманча, ики тар; Әфәндијевдә: тар, дүнбәк, каманча, дәф; Шаигдә: каманча, саз, түтәк); лакин бу адаптасија тәрчүмәләрдән һеч бириндә мүвәффәгијјәтли сајыла билмәз.

Сәһһәтдә она көрә ки, «ики каманча, ики тар» ифадәси тәрҹүмәчинин өзүнүн әлавә етдији «дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси» анлајышындакы дөрд сәслилијә ујғун кәлмир. Әфәндијевдә она көрә ки, әввәлән, бир квартетдә һәм дәфин, һәм дә дүнбәјин олмасы, дикәр тәрәфдән чалғычыларын «муғамат» чалмалары кими гаршылыглар јахшы тапылмамышдыр. Шаигдә исә она көрә ки, кимин нә чалдығы верилмәдији кими, ифачыларын нота, каманча, саз вә түтәк тапыб кәтирмәләрини, хүсусилә ушаглар сәһв баша дүшә биләр, «нот»у да чалғы аләти зәнн едәрләр. Крыловда Мејмун вә Арыја верилмиш сифәтләри (проказница, косолапый) усталыгла сахламыш (дәҹәл вә чолаг) вә үстәлик Кечи үчүн дә Азәрбајҹан фолклору вә ушаг әдәбијјатындакы «чәп» сифәтини артырмыш Сәһһәтдән фәргли олараг, икинчи вә үчүнҹү тәрҹүмәчинин һәмин сифәтләри атмалары, әлбәттә, ишин хејринә олмамышдыр. Нәһајәт, һәр үч тәрҹүмәдә ишләнмиш «мәҹлис јапдылар», «Тәрәб бәзми», «ојун фәрраш», «әбјаты» вә с. чәтин анлашылан, јахуд әрәб-фарс сөзләриндән ибарәт ифадәләр тәрҹүмә дилинин сафлығы бахымындан нөгсанлыдыр.

Сәһһәтин тәрҹүмәсиндә көрдүјүмүз кими, икинчи вә үчүнҹү парчаларда да «отуруб бир чәмәндә һәлгә илә—гурдулар мәҹлиси сәлигә илә» көзәл гафијәләнмиш мисраларын ишләдилдији дә гејд едилмәлидир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Сазандалар»ын өзүнәмәхсус јахшы вә кәсирли ҹәһәтләрә малик олан тәрҹүмәләринин һәр бириси Азәрбајҹан охуҹусуну Крыловун ән мәшһур әсәрләриндән бири илә таныш етмәкдә мүәјјән мүсбәт иш көрмүшдүр.

Шаигин Сәһһәтдән сонра тәкрар тәрҹүмә етдији тәмсилләрдән бири дә «Гурд вә гузу»дур. Тәрҹүмәләрин мүгајисәсиндән јенә дә онларын һәрәсинин өзүнәмәхсус мүсбәт ҹәһәти олдуғу мејдана чыхыр. Әкәр Сәһһәтин тәрҹүмәсиндә јарадыҹы сәрбәстлик вә хејли дәрәҹәдә бунунла изаһ олунан рәванлыг, ахыҹылыг, бә'зи изаһедиҹи «әлавәләр» (гузунун өз јашы һаггында Крыловдакы «Помилуй, мне еще и отроду нет году» мисрасы әвәзинә үч мисралыг изаһат) диггәти ҹәлб едирсә, Шаигин тәрҹүмәсиндә сәчијјәви мүсбәт хүсусијјәт орижиналын мәзмун вә формасыны сахламаг ҹәһди, дәгиглик вә тамлыгдыр. Шаиг, әввәлән, Сәһһәтин Крылов тәмсилиндә ихтисара салдығы дөрд мисралыг кириш һиссәсини дә тәрҹүмә едир (бурада анҹаг орижиналдакы «басня» сөзүнүн «әфсанә» сөзү илә верилмәсинә ирад тутмаг олар); икинҹиси, тәмсилин русҹасында ән һәлледиҹи парча—гурдун јыртыҹы вә азғын симасыны ачан кәскин истеһзанын (Крыловда: «Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать») үстүндән кечән Сәһһәтдән фәргли олараг, Шаиг һәмин парчаны чох мәһарәтлә «Вахтым јохдур ачмаға күнаһыны бир-бир мән. Мәнә јемәк кәрәкдир, бах, күнаһын бу!—дејә»—мисралары илә вермишдир.

Тәкҹә көстәрилән бир нечә мүсбәт ҹәһәт Шаигин «Гурд вә гузу» тәрҹүмәсиндә ирәлијә доғру јени бир аддым атдығына инанмаг үчүн кифајәтдир.

Шаигин тәрчүмә үчүн әсәр сечмә принсипинин маһијјәти һаггында јухарыда бә'зи мүлаһизәләр јүрүдүлмүшдү. Дејиләнләрә Крыловдан тәрчүмәләрлә әлагәдар ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, бу принсип һеч дә һәмишә ејни сәчијјәдә олмамыш, дәјишиб јени хүсусијјәтләр кәсб етмишдир. Кәнчлик дөврүндә «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә түлкү» тәмсилләрини фарс дилинә тәрчүмә едән Шаиг сонралар, хүсусилә совет дөврүндә јенидән даһи тәмсилчинин ирсинә гајытдығы заман онун әсасән дәрин ичтимаи-сијаси вә тарихи мәзмунлу әсәрләрини сечмишдир. О, Крыловун билаваситә рус халгы, Русијадакы дөвләт үсули-идарәси, рус мәдәнијјәти, 1812-чи илин вәтән мүһарибәси вә с. бу кими мөвзуларда јазылмыш әсәрләринин тәрчүмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Мәсәлән, рус халгынын Наполеон ишғалына гаршы гәһрәманчасына мүгавимәти, бөјүк сәркәрдә Кутузовун мүдриклији вә Наполеонун һијләкәрлији һаггында көзәл сатирик әсәр олан «Гурд ит дамында», јенә 1812-чи ил мүһарибәсинә һәср едилмиш «Дурна балығы вә Пишик», «Ашчы вә Пишик», чаризмин нөкәрләри Булгарин вә Гречи лаға гојан «Гугу вә Хоруз», һабелә «Рус кәламыны севәнләр чәмијјәти»нин зәһләтөкән чызмагарачы үзвләри һаггында «Демјанын шорбасы» тәмсилләриндәки рус һәјаты, мәишәти, мәдәнијјәти вә тарихинә аид һадисәләри Азәрбајчан дилиндә ифадәјә чалышмасы Шаигин тәрчүмә үчүн әсәр сечмәсинин чох сәчијјәви, һәм дә гијмәтли хүсусијјәтләриндән бири иди.

Нәһајәт, Крылов тәмсилләринин азәрбајчанчаја чеврилмәси просесиндә Шаигин чидди фикир вердији мәсәләләрдән бири дә реалиләр үзәриндә јарадычы тәрчүмә ишидир. Рус милли варлығыны, рус һәјат вә мәишәтини реалистчәсинә экс етдирмәкдә бөјүк ролу олан реалиләри тәрчүмәдә зәрури өлчүдә вә мүвәффәгијјәтлә вермәк үчүн Шаиг үч үсулдан истифадә етмишдир: биринчиси—Крыловдакы бу вә ја башга реалинин азәрбајчанча адекватыны тапмышдыр, мәсәлән, ангел—мәләк («Гарға вә Түлкү»), кум—кирвә («Гурд вә Гузу»), железная вила—дәмир јаба («Кәндли вә муздур») вә и. а.; икинчиси—русча реалини мә'нача она јахын олан азәрбајчанча сөзлә вермишдир; ель — чинар («Гарға вә Түлкү»), журналист — гәзетчи («Јаланчы»), камзол — архалыг («Тришканын халаты»), жаркое — говурма («Газлар»), тризна—еһсан, пирог — фәсәли, жаркое — гызармыш тојуг («Ашчы вә пишик») вә и. а. үчүнчүсү, вәзн ја гафијә хатиринә русча конкрет мә'на ифадә едән реалини азәрбајчанча нисбәтән үмуми мә'на ифадә едән, јахуд мә'нача орижиналдан хејли узаг олан сөзлә вермишдир: дворјанин—кнјаз, журналист—гәзетчи («Јаланчы»), Зевс—Танры («Ешшәк»), ярмарка—базар («Өрүмчәк вә Ары»), уха—шорба («Демјанын шорбасы») вә и. а.

Бу үсуллардан биринчиси ән дүзкүн, мүнасиб үсулдур. Икинчисинә анчаг бә'зи һалларда јол верилә биләр вә Шаиг дә белә етмишдир. Үчүнчү үсулда реалинин әсл, кон-

крет мә'насындан узаглашмаг тәрҹүмәјә нөгсан кәтирир.

Шаирин Крыловдан тәрҹүмәләринин бүтүн көстәрилән зәиф вә гүввәтли ҹәһәтләрини нәзәрә алараг демәлијик ки, бу тәрҹүмәләр, үмумијјәтлә, Азәрбајҹан тәрҹүмә әдәбијјаты тарихинин мүһүм, гијмәтли сәһифәләриндән бирини тәшкил едир.

ооо

Крыловдан тәрҹүмәјә һәлә кечән әсрдән башламасына бахмајараг, артыг бизә мә'лум олдуғу кими, бу ишлә әсаслы сурәтдә анҹаг 1944-ҹү илдән мәшғул олан Шаигин о вахта гәдәр сатирик жанр саһәсиндә мүәјјән тәрҹүмә тәҹрүбәси кечдији ајрыча гејд едилмәлидир; јә'ни Крыловдан чохлу тәрҹүмә единҹәјә гәдәр о, рус әдәбијјатынын, хүсусилә мәшһур совет сатирикләринин бир нечә әсәрини азәрбајҹанҹаја чевирмишди. Һәмин әсәрләр бунлардыр: К. Чуковскинин «Пинти олма», А. Бартонун «Пинти гыз», С. Маршакын «Он ики ај», И. Василенконун «Јашыл сандыгча» вә с.

Бурада һәләлик илк ики тәрҹүмә үзәриндә дајанаг.

Мүәллим-јазычы Шаиг һәлә 1928-чи илдә ушаглары сәлигәли вә тәмизкар олмаға чағыран «Тәмизкар» адлы кичик бир ше'р јазмышды:

Сәһәр дурунча
Әлимдә фырча,
Силдим дишими,
Билдим ишими,

Инанмырсан, бах,
Дишим ағаппаг.
Үстүм тәртәмиз,
Бах, беләјик биз!

Һәјати, тәрбијәви мәзмунда олан бу сәмими, ојнаг ше'ри јазандан бир нечә ил сонра әдиб һәмин мәсәләјә бир тәрҹүмәчи кими тәкрар гајытмағы лазым билмишди. Бу мәгсәдлә, о, тәрҹүмә үчүн К. Чуковски вә А. Бартонун ше'рләринә мүраҹиәт етмишди.

Адларындан да ашкар көрүнүр ки, истәр К. Чуковски, истәрсә А. Барто совет ушаг әдәбијјатынын көзәл әсәрләриндән олан «Пинти олма» вә «Пинти гыз»ы тәрбијәви-әхлаги мәгсәдлә гәләмә алмышдыр. Әсәрләрин мәзмуну арасында да бөјүк јахынлыг вар. Ушаг һәјатыны, ушагларын мә'нәви аләмини, зөвгүнү, марағыны, мүһакимә вә данышыг тәрзини чох бөјүк һәссаслыгла өјрәнмиш һәр ики мәшһур јазычынын әсәрини Шаиг дә ејни педагожи мәгсәдлә тәрҹүмә етмишдир.

Мә'лумдур ки, ушаг әдәбијјатында балача охучулара һәјаты өјрәтмәк, фајдалы биликләр вермәк, тәбиәти севдирмәк, јүксәк әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк әсас шәртләрдир. Ушагларын тәмизлијә, үмумијјәтлә, көзәллијә һөрмәт вә мәһәббәт бәсләмәләри һәмин принсипләр сырасына дахилдир. К. Чуковски вә А. Бартонун әсәрләриндә бу сифәтләр реалист лөвһәләрлә, ушаг психолокијасы вә дилинә там ујғун шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Шаиг бу әсәрләри ана дилинә ејни јарадычылыг мәһарәти илә тәрҹүмә етмишдир.

Ҝ. Чуковскинин әсәриндә пинтинин әтрафындакы бүтүн шејләри, олдуғу ев-ешији чиј-рәндириб өзүндән узаглашдырмасы белә тәсвир олунур:

Одеяло
Убежало,
Улетела простыня,
И подушка,
Как лягушка,
Ускакала от меня.
  Я за свечку.
Свечка — в печку.
  Я за книжку,
Та бежать
И вприпрыжку
Под кровать!

Бир аз ашағыда:

Что такое?
Что случилось?
Отчего же
Все кругом
Завертелось,
Закружилось
И помчалось колесом.
Утюги
    за
      сапогами
Сапоги
    за
      пирогами,
Пироги
    за
      утюгами
                вә и. а.

Шаиг мәзмунча бир-биринин давамы олан бу ики парчаны ејни мәзмун вә ејни руһда олан белә бир парча илә вермишдир:

Һәр шеј ганадлы бир гуш,
Нә вар, нә вар? Нә олмуш?
Һәр шеј тәрпәнди бирдән,
Учду, гачды јериндән—
Үтү, чајдан,
Јастыг, јорған,
Ағ самавар,
Чәкмә, шалвар,
Јағлы гутаб,
Кағыз, китаб.
Гәләм, дәфтәр—
Олмуш тәкәр,
Һеј фырланыр
Јуварланыр.
Һәр шеј нәдән—
Гачыр мәндән?

Мүгајисә азәрбајчанча тәрҹүмәнин орижиналдан мисал кәтирилән парчаны һәр ҹәһәтдән мүвәффәгијјәтлә экс етдирдијини көстәрир. Тәрҹүмәчи әсәрин сүжетини, руһуну, һәтта чох јердә вәзнини, өлчүсүнү, ајры-ајры образлы ифадәләрини дә усталыгла верә билмишдир. Ҝ. Чуковскидә пинти гыздан «һәр шејин» гачмасы, һәрәкәт, тәшвиш нечә ҹанлы шәкилдә тәсвир олунмушса, Шаигин тәрҹүмәсиндә дә ејни ҹанлылыг, һәрәкәт, тәшвиш сахланылмышдыр; буна Шаиг тәкҹә һәмҹинс ҹүмлә үзвләрини садаламаг (үтү, чајдан, јастыг, јорған вә саирә) јолу илә дејил, ејни заманда «Гәләм, дәфтәр—Олмуш тәкәр, Һеј фырланыр, — Јуварланыр» кими билаваситә динамизм ифадә едән бәдии образдан (Гәләм,

дәфтәр — Олмуш тәкәр), һәрәкәт билдирән сөзләрдән истифадә јолу илә наил олур.

Диггәти чәлб едән хүсусијјәтләрдән бири дә Чуковскидә олдуғу кими, Шаигин тәрчүмәсиндә дә пинтилијин, натәмизлијин һәм ајры-ајры сифәтләр, епитетләрлә (Маршакда: «пузатый самовар», «великий умывальник»; Шаигдә: «јекәгарын самовар»; «үзјујанлар команданы»), мүәллиф сөзү илә, һәм дә сатирик образлылыг, мәзмунун сатириклији сајәсиндә ифша едилмәсидир. Әлүзјујанын:

Мәнәм, мәнәм
Үзјујанлар команданы!
Ач көзүнү, јахшы таны!
Мәним адым үзјујандыр,
Инсанлара сујум чандыр

—кими образлы ифадәләри буна јахшы сүбут ола биләр.

Јахуд јујучу әшјанын дилиндән сөјләнән бу сөзләр ушаг психолокијасына тамамилә доғмадыр:

Јујуруг биз, јујуруг биз,
Тәмиз-тәмиз, тәмиз-тәмиз.

А. Бартонун «Пинти гыз» әсәри дә ејни реалист тәрчүмә принсипи әсасында чеврилмишдир. Орижиналда адсыз тәсвир олунан пинти гыза тәрчүмәчи азәрбајчанлы гыз адларындан «Һумај» адыны вермишсә дә, әсәрин бүтүн сүжетини, сатирик руһуну, композисија вә вәзнини максимум дәрәчәдә сахламышдыр. Орижиналда олдуғу кими, бурада да образлылыг күчлү, ифадә тәрзи чанлы, тәбиидир. Буна Шаиг бир тәрәфдән «Бир бунлара—диггәтлә бах?», «Нә чиркинсән—Ај гыз, билсән», «Бир бах! Һај, һај» кими данышыг дилинә мәхсус ифадәләри, диалог формасыны сахламаг, дикәр тәрәфдән дә услубун ајдынлығы, бәдии образларын конкретлији («Гыз сабуну көрүнчә—һеј ағлады, бағырды» вә с. б. к.) јолу илә наил олмушдур.

«Пинти гыз» әсәринин ахырындакы мүсбәт, ибрәтамиз сонлуға бәнзәр бир сонлуг А. Бартонун әсәриндә дә вардыр. Тәнгиди мәзмунлу вә тәнгиди руһлу бир әсәрин әхлаги-тәрбијәви мәгсәдлә верилән белә бир ишыглы сонлугла битмәси Шаигин јарадычылыг тәбиәтинә чох һәмаһәнк иди. Одур ки, о бу парчаны да азәрбајчанчаја илһамла чевирмишдир:

Гызым, Һумај, бир бах:
Әл-ајағын ағаппаг,
Јанагларын күл кими,
Сачларын сүнбүл кими вә и. а.

Бу мисралар һәм А. Барто, һәм дә онун азәрбајчанлы гәләм јолдашы вә тәрчүмәчиси үчүн ејни дәрәчәдә сәчијјәви олан сәмими, тәрбијәви мәзмунда вә руһдадыр.

Беләликлә, Шаигин рус әдәбијјатындан тәрчүмәләринин бөјүк бир һиссәсини тәшкил едән сатирик әсәрләр онун тәрәфиндән азәрбајчанчаја әсл јарадычы тәрчүмә јолу илә чеврилмишдир. Бу тәрчүмәләрдә мәзмун дәгиглији көзләнилмиш, услуб вә ифадә тәбиилијинә диггәт јетирилмишдир. Бүтүн бунлара көрә Азәрбајчан тәрчүмә әдәбијјатында Шаигин бу ишинин мүһүм идеја-бәдии дәјәри вардыр.

3. ЛИРИК ВӘ ЕПИК ӘСӘРЛӘРИН ТӘРЧҮМӘСИ

Әдәбијјатда лирик вә епик нөвләр спесифик хүсусијјәтләрә малик олдуглары үчүн, онларын бир дилдән башгасына тәрчүмә едилмәсинин дә мүәјјән зәрури шәртләри, өзүнәмәхсуслуглары вардыр. Тәрчүмә үчүн сечиб көтүрдүјү әсәрин нөв вә жанр өзүнәмәхсуслуғуна бөјүк фикир верән Шаиг һәр әсәрин спесифик хүсусијјәтини һәм дәгиг, һәм дә јарадычы, илһамлы сурәтдә чанландырмаг үчүн мүвафиг бәдии тәсвир үсуллары вә васитәләри ахтарыб тапмаға чалышмышдыр. Белә бир јарадычылыг ахтарышы онун Пушкин, Лермонтов вә Некрасовдан тәрчүмәләри үчүн чох сәчијјәвидир. Крылов тәмсилләринин тәрчүмәси саһәсиндә олдуғу кими, бурада да биз Шаигин Сәһһәтлә бирликдә Азәрбајчан бәдии тәрчүмәсини XIX әсрдәкинә нисбәтән хејли ирәли апардығынын шаһиди олуруг.

Бу инкишафын әсас чәһәтләри һансылардыр?

Биринчиси, Сәһһәт кими, Шаиг дә Пушкин вә Лермонтовдан тәрчүмәләриндә, XIX әср тәрчүмәчиләри Ф. Көчәрли вә Ә. Адыкөзәловдан фәргли олараг, орижиналын мәзмун вә форма хүсусијјәтләрини, руһуну Азәрбајчан дилиндә мүмкүн гәдәр артыг сахламаға сә'ј етдији үчүн онун тәрчүмәләри бәдии чәһәтдән даһа камилдир, даһа јүксәк сәвијјәдәдир. М. Гулузадә һаглы олараг гејд едир ки, «Ф. Кочерли старался сохранить общую сюжетную канву пушкинской сказки, но не сумел передать художественные особенности и колорит

замечательного произведения Пушкина. Он слишком свободно обращался с оригиналом...» (сб. Пушкин и азербайджанская литература, 1949, сәһ. 51).

Икинчиси, Сәһһәт кими, Шаигин дә мәнзум тәрчүмәләринин дили әввәлкиләрә нисбәтән хејли садә, ајдын, рәван, ахычыдыр.

Шаигин тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә онун А. С. Пушкиндән етдији тәрчүмәләр хүсуси јер тутур. XX әсрин әввәлләриндә Пушкин поезијасынын Азәрбајчанда тәблиғи саһәсиндә атдығы илк аддымлардан сонра Шаиг бөјүк шаирин јарадычылығы илә даһа артыг марагланыб, нәһајәт, онун исте'дадлы тәрчүмәчиләриндән бири олмушдур.

Тәрчүмәчи Шаигин зәнкин, рәнкарәнк Пушкин ирсиндән һансы әсәрләри сечдијини өјрәнәркән, биз онун бу мәсәләдә дә өз демократик, һуманист јарадычылыг принсипләринә садиг галдығыны, һабелә Пушкиндән ән чох билаваситә тәрбијәви-дидактик әһәмијјәти олан, ушаг вә кәнчләрин тәбиәти дәрк етмәләринә, онларын естетик зөвгүнүн формалашмасына көмәк едән лирик ше'рләри сечиб чевирдијини көрүрүк.

Пушкинин әсасән ушаглыг вә кәнчлик хатирәләри илә бағлы олан «Дајәмә», «Гыш јолу», «Гыш кечәси», «Дустаг» ше'рләри рус лирикасынын көзәл нүмунәләридир. Бу ше'рләрдә инсанын елә шаиранә вә дәрин һиссләринә тохунулмушдур ки, ше'рләри тәшкил едән сөзләр сөзлүјүндән чыхыб јанызлы, һәзин нәғмәләрин халларына, пәрдәләринә чеврилир. «Гыш кечәси» ше'риндә Русијанын гыш кечә-

синин өзүнәмәхсус чәһәтләри тәсвир олунур, охучу өзүнү шаирин тәсвир етдији рус дахмасында һисс едир, көз өнүндә бурулан гар човғуну чанланыр. Биз инләјән күләјин сәсини ешидир, пәнчәрәмизин тыггылтысындан елә бил диксинирик. Ше'р орижиналда беләдир:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя,
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя.
То по кровле обветшалой
Вдруг соломой зашумит,
То как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит.

Бу ше'р тәкчә тәбиәти, гышын гар вә човғунуну сәнәткарлыгла әкс етдирдијинә көрә дејил, һәм дә һәјаты тәсвир үсулуна («заплачет, как дитя», «путник запоздалый» вә с.) көрә Шаигә чох јахын иди. Онун тәрчүмәсинин мүвәффәгијјәти дә бу фикир, руһ јахынлығында иди.

В. Г. Белински һансы тәрчүмәни мүвәффәгијјәтли һесаб етмәк олар?—суалына чаваб верәрәк јазырды: «Һәр бир дил јалныз онун өзүнәмәхсус олан васитәләрә, хүсусијјәтләрә вә кејфијјәтләрә малик олур... Әсәрин әслинә јахынлыг онун һәрфини дејил, руһуну вермәкдән ибарәтдир». Башга бир јердә тәнгидчи һәмин фикри белә изаһ едирди: «Бәдии әсәрләри тәрчүмә етмәјин бирчә гајдасы вар—тәрчүмә олунан әсәрин руһуну вермәк; әкәр мүәллиф өзү рус олсајды, әсәрини нечә јазардыса, тәрчүмәчи дә о әсәрин руһуну рус дилиндә елә вермәлидир; башга јол јохдур»

(Полное собрание сочинений. Т. II, М., 1953, сәһ. 429).

Пушкиндән тәрчүмәләр едәркән Шаиг мәһз бу јолла кетмишдир. «Гыш кечәси» ше'ринин тәрчүмәсини нәзәрдән кечирәк. Бурада бәндләрдәки бә'зи мисраларын, даһа доғрусу, мотивләрин јери дәјишдирилмишдир; лакин тәрчүмәнин јаратдығы үмуми тә'сир орижиналда олдуғу кимидир. Мәсәлән, «Гыш кечәси»ндән ситат кәтирдијимиз парча Шаиг тәрәфиндән белә тәрчүмә олунмушдур:

Көјү сислә өртүр боран,
Гары бурур һеј әсәби...
Каһ чочуг тәк ејләр фәган,
Каһ улујур һејван кими.

Башга бир мисал:

Наша ветхая лачужка
И печальна, и темна.
Что же ты, моя старушка,
Приумолкла у окна?

Тәрчүмәси:

Гаранлыгдыр, һәм көһнә,
Үрәксыхан бу дахмамыз.
Пәнчәрә ағзында, нәнә,
Нечүн сусдун јапјалныз?

Тәрчүмәдә вәзн әсасән сахланылмыш вә һәр бир бәнд өз јериндә тәрчүмә олунмушдур.

«Гыш кечәси»ндә Пушкин чарпаз гафијәдән истифадә етмишдир. Јә'ни биринчи мисра илә үчүнчү мисраны, икинчи мисра илә дөрдүнчү мисраны гафијәләндирмишдир. Бу фор-

маны Шаиг дә ејнән сахлајыр (Кроет—завоет, крутя—дитя; боран—фәган, әсәби—кими).

Тәрҹүмәдә Пушкиндән фәргләнән бирҹә ҹәһәт вар: шаирин үчүнҹү мисрада дедијини тәрҹүмәчи дөрдүнҹү мисраја, дөрдүнҹү мисрада дедијини исә үчүнҹү мисраја кечирмишдир ки, бәндин гурулушундакы бу јердәјишмә ше'рин мәзмунуну гәтијјән дәјишдирмәмиш, һәм мәзмун, һәм ше'ријјәт усталыгла верилмишдир.

«Дајәмә» ше'ри дә ејни усталыгла тәрҹүмә едилмишдир. Бу ше'р өз сәмимилији, романтик шаиранәлији илә нәсилбәнәсил инсанларын гәлбини валеһ едир. Шаирин тәрҹүмеји-һалындан билирик ки, онун ушаглыг илләри дајәси Арина Родионовна илә бирликдә кечмишдир. Севимли, гајғыкеш дајә өз нағыллары илә кәләҹәк шаирин үрәјинә ше'р тохумлары сәпмиш, бу тохумлар исә сонралар «Балыгчы вә балыг нағылы»на, «Тунҹ атлы»ја, «Гызыл хоруз» нағылына, «Руслан вә Лјудмила»ја чеврилмишдир. Демәли, бу гоҹа гадын көрпә Сашаја ширин нәғмәләр охумагла, әфсанәви нағыллар данышмагла Русијаја нә гәдәр бөјүк хидмәт етмишдир!.. Она нәинки бөјүк шаир Пушкин, бүтүн Русија борҹлудур.

Пушкин «Дајәмә» адлы көзәл, нәғмәвари ше'ри илә севимли дајәси үчүн әбәди бир һејкәл гојмушдур. Биз бу ше'рдә садә, сәмими, мүдрик рус гадынынын гырышмыш сифәтини, дамар-дамар олмуш әлләрини көрүрүк, нағыл данышан титрәк сәсини ешидирик.

Подруга дней моих суровых,
Голубка дряхлая моя —

сәтирләрини Шаиг:

Еј дәрдли күнүмүн әзиз јолдашы,
Гоҹа көјәрчиним, көнүл дилбәри!—

шәклиндә олдугча ширин, инсаны риггәтә кәтирән бир дилдә тәрҹүмә етмишдир.

Одна в глуши лесов сосновых
Давно, давно, ты ждешь меня —

мисралары исә:

Сых шамлыг ичиндә дәгигәбашы
Јолуму көзләрсән сән чохдан бәри,—

шәклиндә верилмишдир ки, бу да јенә доғру, тә'сирлидир. Бурада да орижиналын һәм форма, һәм дә мәзмунуна, ән әсасы исә, Белинскинин дедији кими, тәрҹүмә олунан әсәрин «руһуна» сәдагәт өзүнү көстәрир.

Шаиг «Гыш јолу» ше'рини дә азәрбајҹанҹаја чевирмәк үчүн мүвафиг бәдии васитәләр, сурәтләр, мәҹазлар тапа билмишдир. Пушкиндә охујуруг:

По дороге зимней, скучной
Тройка борзая бежит.
Колокольчик однозвучный
Утомительно гремит.

Тәрҹүмәси:

Бир араба боз тазытәк
Гыш јолујла учуб кедәр,
Бир аһәнклә инләјән зәнк
Јорғун-арғын фәрјад едәр.

Бу бәнддә тәрҹүмәчинин Пушкин ше'риндәки образлылыг вә јығҹамлылығы сахламаг мәһарәтинә һејран галмамаг мүмкүн дејил. Шаир дарыхдырычы гыш јолуну, о јолда кедән арабаны, атларын бојнундан асылан зәнкләрин јекнәсәг вә јоручу (однозвучный, утомительно) сәсини бир бәндә усталыгла сығышдыра билдији кими, тәрҹүмәчи дә бунларын азәрбајҹанча ифадәси үчүн мүвафиг сәнәткарлыг гүввәсинә малик олдуғуну көстәрмишдир.

Тәрҹүмәдә һәмин бәндин вәзни, формасы, гафијә дүзүлүшү олдуғу кими сахланылмагла бәрабәр, фикрә, мәзмуна да зәррә гәдәр хәләл кәлмәмишдир. Һәтта бир сөзүн азәрбајҹанча ејнилә тәрҹүмәси ше'ријјәтә хәләл кәтирдији заман, Шаиг һәмин сөзү ејни мәзмунда башга бир сөзлә әвәз едә билмишдир. Мәсәлән, «однозвучный» сөзүнүн азәрбајҹанчасы әслиндә «јекнәсәг»дир. Лакин ше'рдә бу сөз јахшы сәсләнмәдијинә вә вәзнә ујғунлашмадығына көрә Шаиг ону «бир аһәнклә» тәрҹүмә едәрәк ше'рин ахычылығыны вә көзәллијини орижиналдакы сәвијјәдә вермишдир.

Пушкинин бөјүк азадлыг идејаларынын тәрәннүмүндән ибарәт олан «Дустаг» ше'ринин тәрҹүмәсиндә вәзијјәт башга ҹүрдүр*. Мүбариз романтик руһ ифадә едән бу ше'рин мәзмуну, гурулушу, образлар системи (темнице сырой, вскормленный в неволе орел вә с.) сахланылса да, орижиналдакы гүввәтли емосионаллыг, Пушкин поезијасына хас олан јығҹамлыг вә сәррастлыг Шаигин тәрҹүмәсиндә нисбәтән зәифләмишдир. Бунун сәбәби артыг бизә мә'лум олан тәрҹүмәчи «дәгиглији»нин ифрат һал алмасыдыр.

* Бу ше'р Мәммәд Раһимин тәрҹүмәсиндә даһа мүвәффәгијјәтлидир. Бах: А. С. Пушкин. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1937, сәһ. 143.

ООО

Рус поезијасында Шаигин нәзәрини чох ҹәлб едән шаирләрдән бири дә М. Ј. Лермонтов олмушдур. Јухарыда гејд олунмушду ки, Пушкин вә Лермонтовун јарадычылығында Гафгаз, онун романтик тәбиәти, әфсанәви көзәллији, адамларынын гәһрәманлығы, азадлыгсевәрлији мүһүм јер тутмушдур. Хүсусән Лермонтовун тәбиәтиндәки ҹошгунлуг, үсјанкарлыг ону бир шаир кими Гафгаз мөвзуларына даһа чох јахынлашдырырды. Бу ики даһи шаирин Гафгазда олмалары онларын јарадычылығына бөјүк материал вермишдир. Лермонтовун «Гачаг», «Мтсыри», «Чәркәсләр», «Гафгаз әсири», «Исмајыл бәј», «Һачы Абрек» вә с. поемалары бу ҹәһәтдән чох мараглыдыр. Биз һәмин әсәрләрдә Гафгаз дағларыны, онларын әзәмәтини вә бу дағларда јашајан адамларын азад тәбиәтини, икидләрин гәһрәманлығыны көрүрүк. Бүтүн бунлар исә азадлыг ахтаран, өз мүбариз фикирләри илә чар үсули-идарәсинә гаршы үсјан едән кәнҹ Лермонтовун руһуна чох ујғун иди. Бир сөзлә, Лермонтов өзүнү, өз дујғуларыны, чәрчивәјә сығмајан фикирләрини Гафгазда тапмышды. Лермонтов да, сәләфи Пушкин кими, дағлыларын азадлыг уғрунда апардыглары мүба-

ризəјə сəс верир, онлара гошулурду. Белински јахшы дејирди ки, «Гафгаз Лермонтов музасындан өз пајыны тамам алмыш» вə Лермонтовун «һəрарəтлə севилəн поетик вəтəни», онун нəзəриндə «азадлығын садə мəскəни», «азадлығын сəрт дијары» олмушдур.

Тəдгигатчылар Лермонтовун Гафгазда јерли халгларын габагчыл шаир вə јазычыларындан Ахундов, Чавчавадзе, Бараташвили вə башгалары илə таныш олуб көрүшдүјүнү сүбут етмишлəр. Онун јарадычылығына Гафгаз халглары фолклору да дəрин тə'сир көстəрмишдир. Шаигин Лермонтовдан тəрчүмəјə башларкəн онун Гафгазла бу мөһкəм бағлылығыны хүсуси нəзəрə алдығыны сөјлəмəк олар.

«Гачаг» ады илə тəрчүмə олунмуш «Беглес» поемасы Лермонтовун Гафгаз мөвзусунда јаздығы əн јахшы əсəрлəриндəн биридир. Əслиндə «гачаг» «беглес» сөзүнүн һəрфи тəрчүмəсидир. Лакин поемада бу сөз «гачаг» мə'насында дејил, «фəрари» мə'насында ишлəнмишдир. «Чарлыг дөврүндə һөкумəтин зүлм вə əдалəтсизлијинə дөзмəјəрək, һəбсдəн вə ја сүркүндəн гачан адама», гисас алан адама «гачаг» дејилирди. (Азəрбајчан дилинин изаһлы лүғəти, I чилд, 1966, сəһ. 454). «Гачағы ел сахлајар» мəсəлини хатырласаг, бу сөзүн дилимиздə мүсбəт мə'нада, бир гəдəр дəирəли кетсəк, халгын мəнафејини күдəн адам мə'насында ишлəндијини көрəрик.

Лермонтовун поемасында тəсвир олунан «беглес»—дөвлəт башчыларына дејил, əксинə, дөвлəтə гаршы вурушан гəһрəманлара дүшмəн олуб, өз шəхси мəнафејини халгын мəнафејиндəн үстүн тутан, мејдандан гачан горхаг бир фəраридир. Белə бир адама «гачаг» демəк дүзкүн дејил. Халгдан, умуми ишдəн, халгын апардығы биркə мүбаризəдəн гачан адама «гачаг» дејил, «фəрари» демəк лазымдыр.

А. Шаиг поеманы əруз вəзниндə тəрчүмə етмишдир. Əлбəттə, əсəр 1909-чу илдə тəрчүмə олундуғундан дил дə о вахтын дилидир, бу-күнкү Азəрбајчан дили бахымындан гəлиздир. Тəрчүмəдə «һəп», «чамурлу», «əдудəн», «меһтаби», «насыл», «нəбији-мүрсəл», «мəзəррəт» вə с. бу кими əрəб, фарс вə османлы сөзлəринə тəсадүф едирик. Лакин буну биз тəрчүмəчинин нөгсаны дејил, о дөврдə Азəрбајчан əдəби дилиндəки мүрəккəб вəзијјəтин тə'сири кими изаһ етмəлијик. Чүнки о заман «Молла Нəсрəддин» мəчмуəсиндəн башга, демəк олар, бүтүн мəтбуат органларымызын дили əсасəн белə иди. Јарадычылығынын мүəјјəн дөврүндə «фүјузатчы»лара мејл едəн Шаигин о дөврдə јаздығы бир сыра əсəрлəр дə ејни дилдə иди.

Һарун кечə икəн дөјүшдəн гачыб досту Сəлимин евинə пəнаһ апарыр. Сəлим онун дөјүшдəн гачдығыны билинчə ону лə'нəтлəјир, евиндə белəлəринə јер олмадығыны билдириб, ону говур. Говулмуш, тəһгир олунмуш Һарун əзкин вə чашгын һалда аулун күчəлəрини долашыр. Нəһајəт, севкилиси јашајан евин габағына чатанда о, нəғмə охујан севкилисинин сəсини ешидир:

На миг остановился он,
И прежних дней летучий сон
Вдруг обдал жаром поцелуя

Его холодное чело.
И стало сладко и светло
Его душе; во мраке ночи,
Казалось, пламенные очи
Блеснули ласково пред ним.
И он подумал: я любим,
Она лишь мной живет и дышит...
И хочет он взойти — и слышит,
И слышит песню старины...
И стал Гарун бледней луны.

Бу парчаны Шаиг белә тәрҹүмә етмишдир:

Сәфаләниб үрәји шад, мүзтәриб дурду.
Өнүндән дујғу кими әски бәхтијар күнләр
Өтүрдү, алнынын ислатды атәшин бир тәр;
Севәр мәни о, мәним варлығым илә јашыјор,
Ҹәсарәт илә Һарун дахмаја доғру гошујор.
Ешитди пәнҹәрәдән бир јаныглы нәғмә, үзү
Ағарды ај кими, гачды бүтүн бәти-бәнизи.

Көрүндүјү кими, әввәлән, орижиналдакы он үч сәтир тәрҹүмәдә сәккиз сәтрә чеврилмишдир. Бунун сәбәби одур ки, орижиналын вәзни илә тәрҹүмәнин вәзни ејни дејил. Белә ки, орижинал гыса, тәрҹүмә исә узун мисралардан ибарәтдир (бу һал бизә Крыловдан едилән тәрҹүмәләрдән дә танышдыр). Вәзндәки бу дәјишиклик нәтиҹәсиндә 152 мисралыг поема тәрҹүмәдә 110 мисра чыхмышдыр.

Әлбәттә, тәрҹүмәдә белә һаллар олур. Буну тәрҹүмәјә нөгсан тутмаг дүзкүн дејил. Ваҹиб шәрт һәҹмин ејнилә сахланылмасы дејил, фикрин вә руһун сахланылмасыдыр.

Тәрҹүмәнин кәсири онун бә'зи бәдии, образлы ифадәләриндәки сөнүклүк вә анлашылмазлыгдыр. Биринҹијә мисал: Лермонтовдакы «я любим, она лишь мной живет и дышит» ифадәләри тәрҹүмәдә «севәр мәни о, мәним варлығым илә јашыјор» ифадәләри илә верилир.

Икинҹијә мисал: тәрҹүмәдәки «Сәфаләниб үрәји шад, мүзтәриб дурду» мисрасы Һарунун кечирдији әһвали-руһијјә һаггында ајдын тәсәввүр јаратмыр.

Дәгиглик, дүзкүнлүк вә ше'ријјәт бахымындан «Јелкән» ше'ринин тәрҹүмәси ајрыҹа диггәтә лајигдир. Шаигин тәрҹүмәләри ичәрисиндә «Јелкән», демәк олар ки, нүмунәви сајыла биләр. Бурада тәрҹүмәчи үч бәнддән ибарәт олан ше'рин һәр бәндини, һәтта бир чох мисрасыны јерли-јериндә, бәдии ҹәһәтдән камил шәкилдә тәрҹүмә етмишдир.
Орижиналда:

Белеет парус одинокий
В тумане моря голубом!
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?..

Тәрҹүмәси:

Бир мави дәнизин думанларында
Ағарыр узагдан көлкә тәк јелкән.
Нәдир ахтардығы јад дијарында?
Öз доғма јурдуну бурахмыш нәдән?

Тәрҹүмәчи бәндин биринчи мисрасыны икинҹијә, икинчисини исә биринчисинин јеринә кечирмишдир. Башга ҹүр дә ола билмәзди. Буну Азәрбајҹан дилинин ганун-гајдалары, мүбтәда вә хәбәрин узлашма принсипи тәләб едир. Галан бәндләр исә олдуғу кими тәрҹүмә олунмушдур.

Икинчи бәндин орижиналы:

Играют волны, ветер свищет,
И мачта гнется и скрипит...
Увы, он счастия не ищет
И не от счастия бежит!

Тәрчүмәси:

Далғалар ојнашыр, выјылдар күләк,
Инләр дор ағачы, олур икигат.
Истәји сәадәт дејилдир керчәк,
Һәм дә сәадәтдән гачмајыр, һејһат!

Бу бәнддә Лермонтов ше'ринин мәзмуну да, үслуб, ифадә хүсусијјәти, чошгун, шикајәтчи руһу да чох мүвәффәгијјәтли, тәбии, һәм дә дәгиг сурәтдә верилмишдир. Шаиг орижиналы нәинки мисра-мисра, бир чох јердә һәтта сөзбәсөз, ифадә-ифадә тәрчүмә едир, өзү дә ана дилиндә елә мүвафиг сөзләр, ифадәләр, нидалар тапыр ки, онлар ше'ри орижинал гәдәр гүввәтли чанландырыр (хүсусилә: «Далғалар ојнашыр», «выјылдар күләк», «һејһат»).

Орижиналда ахырынчы бәнд беләдир:

Под ним струя светлей лазури.
Над ним луч солнца золотой...
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!

Тәрчүмәдә:

Алтында гајнајыр мави чәрәјан,
Үстүндә күнәшин шәфәги парлар.
О бир үсјанчыдыр, ахтарыр туфан,
Санки туфанларда истираһәт вар.

Беләликлә, Шаиг бөјүк рус шаиринин лирик гәһрәманы, онун јерә-көјә сығмајан үсјанкар тәбиәти, «јад дијардакы» азадлыг ахтарышлары, туфанларда кечән һәјаты һаггында бу көзәл ше'ри Азәрбајчан охучусуна әслинә чох јахын олан јени бәдии либасда тәгдим етмишдир.

ООО

«Мән өз рүбабымы халгыма һәср етмишәм». Даһи рус шаири Н. А. Некрасовун өзү барәдә белә демәјә там һаггы вар. Доғрудан да, бүтүн јарадычылығыны азадлыг вә тәрәгги уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш шаир халгын «кәдәр вә интигам» һиссләринин тәрчүманы олмушдур. Белински даһи рус шаиринин јарадычылығына јүксәк гијмәт верәрәк демишдир ки, онун әсәрләри гыза вә аја һәср олунмуш ше'рләр дејилдир, онларда чохлу ағыллы, чидди вә мүасир фикирләр вар.

Шаигин диггәтини чәлб едиб ону узун илләр мәшғул едән сәнәткарлар ичәрисиндә Некрасов хүсуси јер тутур. Демәлијик ки, идеја вә јарадычылыг хүсусијјәтләри е'тибарилә, там мә'нада милли, орижинал бир сәнәткар олан Шаигә Некрасов бир сыра диггәтәлајиг чәһәтләри илә доғма вә јахындыр. Бөјүк рус шаиринин ичтимаи лирикасы, садә, јохсул инсанлара мәһәббәти, Русијанын парлаг кәләчәјинә инамы, үмид вә никбинлик һиссләри «Мәктуб јетишмәди», «Араз», «Ирәли», «Заманын ингилабчыларына» кими әсәрләрин мүәллифи Шаиг үчүн чох гијмәтли иди.

Үмумиjjәтлә, дүнjа әдәбиjjатында, һәр шеjдән әввәл, вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик руһунда олан әсәрләрлә даһа артыг марагланан Шаигә Некрасов поезиjасында да мәһз бу чәһәтләр хош кәлдиjиндәндир ки, о, тәрчүмә үчүн шаирин «Бичилмәмиш экин», «Шахта», «Шаир вә Вәтәндаш», «Ишдән сонра» кими халга, вәтәнә мәһәббәт һисси илә jазылмыш ше'рләрини сечмишдир.

1854-чү илдә jазылмыш «Бичилмәмиш экин» Некрасовун ән көзәл, ән мә'налы ше'рләриндән биридир. Кәдәр вә һүзнлә долу олан бу ше'р XIX әсрин 60-чы илләриндәки јохсул рус кәндиндән, онун ачы һәјатындан данышыр. «Бичилмәмиш экин»и охујаркән бир тәрәфдән пајыз пејзажынын гәмли тәсвири, о бири тәрәфдән дә ағыр хәстәлик үчбатындан тахылы рәфдән дә ағыр хәстәлик уҹбатындан тахылы бечәрмәјә тагәти галмамыш экинчинин талеји инсаны чох мүтәәссир едир. Үмумиjjәтлә, тәбиәти е'тибарилә чох јумшаг, инчә гәлбли бир адам олан Шаиг бу әсәрдә өз реалист дујғуларыны охшајан бир мәзиjjәт тапыб, ону ана дилинә бүтүн инчәлији илә чевирмишдир.

Кәдәрли бир маһны кими башлајан ше'рин аһәнки Азәрбајчан дилиндә нәинки позулмур, әксинә, охучунун бәдии зөвгүнү охшајыб ону дәрин дүшүнчәјә гәрг едир. Мисал үчүн:

Кажется, шепчут колосья друг другу:
«Скучно нам слушать осеннюю вьюгу»—

мисралары тәрчүмәдә дә орижиналда олдуғу кими аһәнкдар, тә'сирлидир:

Санки вермиш баш-баша, пычылдашыр сүнбүлләр,
«Бизә пајыз човғуну верир сыхынты, кәдәр».

Тәрчүмәдәки «вермиш баш-баша» ифадәси мүтәрчимин әлавәсидир. Лакин бу әлавә орижиналдакы мә'наны азәрбајчанча даһа ајдын вермәјә хидмәт едир. Шаир доғма дилинә хас олан идиоматик ифадәни тәрчүмәдә мәһарәтлә ишләдир.

Ше'рдә экинчи сурәтиндә Некрасов гисмән өз субјектив һиссләрини дә вермишдир. Һәмин ше'ри јазаркән шаир ағыр хәстә иди. О, мәзлум һәмвәтәнләринин һалыны дүшүндүкчә үрәји аз гала парчаланырды. Бу кәркин идеја-психоложи кејфиjjәти Шаиг тәрчүмәдә сахлаја билмиш вә бир даһа көстәрмишдир ки, рус дилинин инчәликләриндән јахшы хәбәрдардыр, тәрчүмә вахты Некрасовун ән инчә фикир вә дујғуларыны белә гаврамышдыр. Башга бир мисал:

Нас, что ни ночь, разоряют станицы
Всякой пролетной прожорливой птицы.

Билдијимиз кими, «станица» сөзү рус дилиндә әсасән «казак вилајәтләриндә бөјүк кәнд» демәкдир. Лакин бу парчада о, «дәстә, груп» мә'насында ишләдилир. Буну нәзәрә алараг Шаиг һәмин мисралары чох доғру олараг, белә тәрчүмә етмишдир:

Дағыдыр гуш дәстәси бизи кечә олунча,
Јолдан өтән бу ачкөз гушлар јејир дојунча.

Шаигин «Ишдән сонра» тәрчүмәси дә мүвәффәгиjjәтлидир. Н. А. Некрасов мүлкәдар аиләсиндә доғулуб ушаглыгдан тәһкимли кәндлиләрә олунан зүлмү көзләри илә көрмүш

вә даим онларын һалына ачымышдыр. О, һәлә кәнчлијиндә бүтүн һәјатыны халгына вә онун азадлығына һәср етмәјә анд ичмишди. Шаир бу мөвзуја дөнә-дөнә гајытмыш вә онларча ше'риндә рус кәндинин вә рус тәбиәтинин чанлы мәнзәрәсини тәсвир етмәкдән јорулмамышдыр. «Ишдән сонра» («С работы») ше'ри дә кәнд һәјатынын ағырлығындан, јарыач, јарытох күзәран кечирән кәндлиләрин мәишәтиндән бәһс едән белә әсәрләрдән биридир.

Ишдән сонра евә гајыдан кәндли арвадыны һарајлајыр, бир ичим су, исти шорба истәјир. Лакин евдә нә чөрәк, нә дә ата вермәјә саман тапылыр. Тәһкимчилик дөврүндәки рус һәјатына хас олан бу лөвһәни Некрасов чох мәһарәтлә јаратмышдыр. Шаиг оричиналдакы бу халг фачиәсини, јохсуллуғун дәһшәтини Некрасовдакы кими драматизмлә, чанлы, тәбии диалог васитәсилә верир:

— Еһ, мән јорулмушам!
— Ишләдин, демәк!
— Еләсә, галх исти шорба вер ичәк!
— Әзизим, бу күн дә јанмамыш очаг.
Одун јох, нејләјим?
— Ејби јохдур, галх вә и. а.

Шаигин тәрчүмә етдији «Шахта» ше'ри Некрасовун «Човғун, гырмызы бурун» поемасынын ән көзәл, ән поетик парчасыдыр. Бу парча алты дөрдлүкдән ибарәтдир; Шаиг онларын дөрдүнү тәрчүмә етмишдир. Јарадычылығындан мә'лумдур ки, Шаиг тәбиәтин вурғуну олмуш, ону севә-севә тәсвир етмиш,

хүсусилә өз кичик охучуларыны көзәл тәбиәт мәнзәрәләри, чүрбәчүр чичәкләрлә таныш етмәји чох хошламышдыр. Мәһз белә бир дујғу саһиби олмасы онун тәрчүмәсиндә дә мејдана чыхмышдыр.

Некрасовдан ән бөјүк һәчмли тәрчүмә «Шаир вә вәтәндаш» поемасыдыр. Ингилабчы демократлар рус јазычыларындан тәләб едирдиләр ки, әдәбијјат зәһмәткеш халга хидмәт етсин. Бу тәләбләр Некрасовун поемасында өз парлаг әксини тапмышдыр. 1855—1856-чы илләрдә јазылан «Шаир вә Вәтәндаш» бүтүн Русијада кәнч ингилабчы демократларын манифестинә чеврилмиш, онларын мүбаризәсинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, поема чар сензурасы тәрәфиндән гадаған едилмишди.

Шаиг поеманы 1948-чи илдә тәрчүмә етмишдир. Һисс олунур ки, о, әсәр үзәриндә бөјүк һәвәслә ишләмишдир. Тәрчүмәнин бүтүн мисралары, бүтүн образлы ифадәләри ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтли олмаса да, амма бүтөвлүкдә она мүсбәт гијмәт вермәк лазымдыр. Шаиг истәр Некрасов Шаиринин сөзләриндәки наразылыг, шикајәт, «хүлјачылыг» кими сифәтләри, истәрсә дә Вәтәндашын халг јолунда фајдалы ичтимаи фәалијјәтә чағырышларыны, мүдрик вә мүбариз мәсләһәтләрини вермәк үчүн мүвафиг бәдии тәсвир васитәләри тапмышдыр. Вәтәндашын сөзләри тәрчүмәчи Шаигин дә үрәјиндән хәбәр вердији үчүн тәрчүмәдә бунлар хүсусилә гүввәтли, тә'сирли чыхмышдыр.

Вәтәндаш:

Кимдә ки, вәзифә һисси сөнмәмиш,
Ким вичдан сатмагдан ејләјир һәзәр,
Кимдә вар исте'дад, бачарыг һүнәр,—
О кәрәк јатмасын, јаратсын бир иш!

Шаир:

Еһ, бош-бош данышма, мәнчә, достум, сән
Нашы мүнәггидсән, габил охучу.
Сәнчә устадымыз Пушкиндән дә мән—
Бөјүк бир шаирәм? Шашгынлыгдыр бу!

Вәтәндаш:

Доғма анасынын ағыр дәрдинә
Оғул һеч бахармы сакитчә, динмәз?
Сојуг бир үрәклә бахан Вәтәнә—
Һәгиги вәтәндаш сајыла билмәз!

Тәрчүмәдә «јуху басды мәни», «Мәһәббәт јолунда шәһид ол», «Бир гара гуруша дәјмәрик», «а јазыг», «Бу хәстә әсрин ән хәстә оғлу» кими чох тәбии, образлы ифадәләрә раст кәлирик.

Нәһајәт, орижиналда сонралар дилләр әзбәри олмуш белә бир јер вар:

ГРАЖДАНИН:

Не очень лестный приговор,
Не твой ли он? Тобой ли сказан?
Ты мог бы правильней судить,
Но гражданином быть обязан.

Некрасовун бу өлмәз мисраларыны тәрчүмә етмәк бөјүк усталыг тәләб едирди. Шаиг бу ишин өһдәсиндән кәлмишдир:

Хошума кәлмәди бу сојуг сөһбәт,
Бу, көнүл сөзүнмү сәнин, һәгигәт?
Шаир, јанылырсан, санырсан, инан,
Сән шаир олмаја биләрсән, анчаг—
Вәтәндаш олмаға, бил ки, борчлусан!

Бу сөзләри Азәрбајчан дилиндә сәсләндирмәк өзү дә јүксәк вәтәндашлыг борчу иди ки, шаир бу борчуну ләјагәтлә өдәмишдир. Тәрчүмә орижиналдакы фикир дәринлијини вә ифадә сәррастлығыны јахшы верир. Сәчијјәви чәһәт бир дә будур ки, ингилабдан әввәлки тәрчүмәләринә нисбәтән Шаиг сонралар бәдии тәрчүмә дилинин садәлијинә, сафлығына даһа артыг наил олмуш, әрәб-фарс ифадәләрини анчаг тәк-тәк һалларда ишләтмишдир.

4. НӘСР ВӘ ДРАМ ӘСӘРЛӘРИНИН ТӘРЧҮМӘСИ

А. Шаигин тәрчүмәләри ичәрисиндә рус јазычыларынын нәср вә драм әсәрләри дә мүһүм јер тутур. Бәдии нәсрдән илк тәрчүмәсини о һәлә 1909-чу илдә етмишдир. Лакин бу, билаваситә рус әдәбијјатындан тәрчүмә олмајыб, Даниел Дефонун мәшһур «Робинзон Крузо» романынын рус дилиндән ихтисарла тәрчүмәси иди.

Әдибин јенә рус дилиндән драм жанрында тәрчүмәсинин дә тарихи һәмин илдир. Бу, һәләлик шәхсијјәтини мүәјјән едә билмәдијимиз Рудолф Ботшалдын «Гафгаз чичәји» пјесидир. Јазычынын архивиндә олан 26468—909 №-ли бир сәнәддән өјрәнирик ки, мәтбуат ишләри

үзрә Тифлис Комитәси әсәрин ојнанылмасына 1909-чу ил декабрын 12-дә ичазә вермишдир. Пјесдә Шамилин рәһбәрлији илә ләзкиләрин милли азадлыг мүһарибәси фонунда мәрд ләзки гызы Зәһранын рус баш команданы Жирикова мәһәббәти тәсвир олунур. Шаигин рус архивиндә пјесин ики әлјазмасы вардыр. Онлардан биринин үзәриндә рус дилиндә јазылмыш «Занавес», «Сигнал» вә с. сөзләр көстәрир ки, пјеси 1910-чу илдә тамашаја һазырлајан режиссор һәмин нүсхәләрдән истифадә етмишдир. (Бу пјесин ојнанылмасы һаггында бах: Г. Мәммәдли. Азәрбајчан театрынын салнамәси, 1974, сәһ. 228).

ООО

М. Горкинин «Шаһин нәғмәси» һекајәсинин тәрчүмәси Шаигин мүтәрчимлик фәалијјәтинин ән гијмәтли бәһрәләриндәндир. 1895-чи илдә јазылыб пролетар әдәбијјаты тарихинин диггәтәлајиг сәһифәләриндән бирини тәшкил едән бу һекајәни ана дилинә чевирмәклә Шаиг өзүнүн ингилаб нәғмәкарына рәғбәтини ашкар көстәрмишдир. Бу тәрчүмә о илләрдә Азәрбајчан јазычысынын јарадычылығынын мүбариз, демократик истигамәтдә инкишаф етдијини вә Горкинин бу инкишафа мүсбәт тә'сир көстәриб тәкан вердијини сөјләмәјә дә әсас верир. Һекајәнин мүвәффәгијјәтлә тәрчүмә олунмасынын сирри дә, әлбәттә, илк нөвбәдә «Шаһин нәғмәси» мүәллифи илә онун мүтәрчими арасындакы идеја, руһи јахынлыг вә доғмалыгла изаһ олунмалыдыр.

Шаиг һекајәни ихтисарла тәрчүмә етмишдир. Бу ихтисар експозисија вә сонлуғун атылмасы һесабына апарылмышдыр. Експозисијада крымлы чобан Надир Рәһим оғлу илә һекајәни нағыл едән биринчи шәхс дәниз кәнарында сөһбәт едир, балыг шорбасы биширир. Надир мө'минләр вә динсизләр һаггында «философлуг еләјир», достунун хаһиши илә гәмли бир речитативлә «көһнә бир нәғмә» охујур. Сонлугда исә дәнизин сакитлији, сәманын гаранлыглары ичәрисиндә улдузларын зәрли нахышлар ачмасы тәсвир олунур, бүтүн тәбиәтин зәкаја һансы бир јенилик һаггында исә «ширин бир интизар дујғусу» кәтирдији көстәрилир. Хүсусилә һекајәнин сон чүмләсиндә тезликлә «әсрарәнкиз бир јенилик мусигиси» («дивная музыка откровения») сәсләнәчәји билдирилир.

Шүбһәсиз, бу, һекајәнин композисијасында чидди дәјишикликдир. Лакин мәсәлә ондадыр ки, Шаигин тәрчүмә етдији һиссә һекајәнин сүжетиндә мәркәзи јер тутдуғу вә јазычынын охучуја чатдырмаг истәдији әсас фикир дә мәһз һәмин бу һиссәдә верилдији үчүн тәрчүмә мүстәгил бир әсәр кими биткин, гүввәтли чыхмышдыр.

Орижиналда олдуғу кими, тәрчүмәдә дә тәбиәт: дәниз, дағлар, сәма, улдузлар, Корамал, Шаһин—һамысы дәрин символик мә'на ифадә едир. Јерләрдә сүрүнүб шәрәфсиз, дарыхдырычы, тәнбәл һәјат сүрән Корамалын әксинә олараг, сәмаларда ганад чалыб фыртына илә әлбәјаха олан, өмрүнү фәдакарлыгла баша вуран Шаһинин диалогу Шаиг тәрә-

финдән дәрин һәјәчан ифадә едән чанлы, експрессив бир дилдә верилмишдир.

Тәрчүмәдә илк чүмлә нағыл үслубунда, тәмкинлә башланыр: «Бир корамал бир дağа дырмашыб јаш бир команын ағзында гыврылараг дәнизә бахырды...».

Бир аз ашағыда јаралы Шаһинин комаја вә корамала јахынлашдығы ан беләә тәсвир олунур: «Корамал бу горхунч һејвандан әввәлчә горхараг бир тәрәфә чәкилди, лакин гушун һәјаты бир-ики дәгигәлик олдуғуну дәрһал анлады. Јаралы гушун та көзләринә тохуначаг гәдәр јахынлашыб: «Нә вар, өлүрсән?»—деди».

Беләликлә, орижинала ујғун олараг, тәрчүмәнин мәзмуну вә руһу кет-кедә кәркинлик кәсб едир. Буну Шаһинин «аһ, өлүрәм!» нидасы, «бирдән-бирә чырпынмасы», «ачы бахышлары», «Аһ, бир дәфә даһа көјләрә уча биләјдим!» арзусу, «ох, говға бәхтијарлығы!—дејә кәдәриндән бағырмасы» вә с. мотивләр чох ајдын көстәрир. «Көјләрдә јашамаг» һәсрәти илә чырпынан икид Шаһинин «гајадан гопмуш бир даш кими гајалар үзәриндән јуварландығча» ганадларынын гырылмасы, ләләкләринин далғалар үстә дүшмәси тәрчүмәдә лирик, фачиәнә бир үслубда верилмишдир.

Шаиг, һабелә Корамалын мискинлијини, горхаглығыны, Шаһинин «фәзаларда һәјат арадығына» тәәччүб вә истеһза етмәсини көстәрмәк үчүн дә мүвафиг сатирик ифадә васитәләри тапмышдыр. Белә васитәләрдән ән гүввәтлиси мараг үчүн бир ан учмаға чәһд едән Корамал һаггында ишләнән «сүрүнмәк үчүн

јаранмыш оланлар учмазлар» чүмләсидир ки, орижиналда о, «рожденный ползать—летать не может!..» шәклиндәдир.

Јахуд Корамалын өз-өзүнә дедији бу сөзләри көтүрәк: «Көјләри дә учуб өлчдүм. Көјләрдән јерләрә дүшмәји дә анладым. Јахшы ки, анчаг әзилдим. Бундан сонра мән јалныз өзүмә инанырам. Гој алдадычы хүлјаларла јерләри севмәјәнләр јашамасынлар — дејә гүрурланараг бир даш алтына сүрүндү».

Демәк лазымдыр ки, тәрчүмәдә орижиналын әсас үслуб хүсусијјәтләринин чоху сахланылса да, бә'зи чүмләләрин емосионал гүввәси гисмән зәифләмишдир. Буну, мәсәлән, Шаһинин һәлакындан сонра, Корамалын өз-өзүнә дедији суал вә нида ифадә едән сөзләрин тәрчүмәсиндә көрүрүк. Тәрчүмәнин сонлуғу даһа гүввәтлидир. Шаиг истәр һекајәдә дәнизин тәсвирини верән сөзләри («Блестело море, все в ярком свете, и грозно волны о берег бились. В их львином реве гремела песня о гордой птице...» вә и. а.), истәрсә далғаларын «чәсур Шаһин» һаггында нәғмәсини Горкидәки кими чошгун бир үслубда тәрчүмә етмишдир: «Дәниз ачыг-ајдын шәфәгләрлә парылдајыр, далғалары шиддәтлә саһилә чырпырды. Онларын аслан нә'рәсиндә мәғрур бир гуш нәғмәси охунурду. Онларын чырпынтысындан гајалар сарсылыр, ачы нәғмәсиндән көјләр титрәјирди. «Икидләрин ағылсызлығына нәғмә охујуруг!.. Икидләрин ағылсызлығы һәјатын ән доғру јолудур. Еј икид Шаһин! Сән дүшмәнләрлә чарпышараг саф ганыны ахытдын, лакин бир заман кәләр ки, сәнин

сычаг ганынын дамлалары һәјатын гаранлыгларында гығылчым кими шө'ләләнәр, ајдынлығын вә һүрријјәтин гүввәтли ешги илә икид инсанларын үрәкләрини јандырыб јахар. Сән өлдүн, лакин икид вә руһча гүввәтли инсанларын нәғмәләриндә һәр заман онлары ајдынлыға, һүрријјәтә апаран чанлы бир тимсал галачагсан. Икидләрин ағылсызлығына нәғмә охујуруг».

Көрүндүјү кими, Шаиг өз тәрчүмә принсипинә садиг галараг «Шаһин нәғмәси»ни дә Азәрбајчан дилинә чевирәркән бир тәрәфдән дәгиглијә, дикәр тәрәфдән дә орижиналын бәдии сәнәткарлыг сәвијјәсини сахламаға мүвәффәг олмушдур.

Нәһајәт, бу тәрчүмәнин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә онун истиснасыз олараг садә, ајдын, саф Азәрбајчан дилиндә сәсләнмәсидир. Шаигин өз орижинал әсәрләринин бир чохунда вә тәрчүмәләринин бир гисминдә тәсадүф олунан гәлиз, чәтин анлашылан ифадә вә сөзләрә бурада гәтијјән тәсадүф олунмур.

А. Шаиг ејни тәрчүмә принсипини бир аз сонра нәшр етдирдији «Фыртына гушу»нун тәрчүмәсиндә дә тәтбиг етмишдир (Бах: Һ. Зејналлы, А. Шаиг, И. Һикмәт, А. Мусаханлы. Әдәбијјат дәрсләри, 1928, сәһ. 204).

ООО

Јухарыда ады чәкилән тәбдил вә игтибаслар ичәрисиндә ахыр вахтларадәк чап олунмајыб јазычынын шәхси архивиндә әлјазмасы һалында галанлар олдуғу кими, илк мүәллифинин шәхсијјәти индијәдәк мүәјјәнләшдирилмәјән әсәрләр дә вардыр.

Шаиг совет ушаг јазычысы И. Д. Василенконун инсанлара хошбәхтлик кәтирән азад әмәк вә кәнчлијин рәшадәти мөвзусуна һәср етдији «Јашыл сандыгча» повестиндән игтибас јолу илә ејни адда («Јашыл сандыгча») бир пјес јазмышдыр. Башга тәбдил вә игтибасларына нисбәтән зәиф чыхмыш бу әсәр илк дәфә 1948-чи илдә Азәрбајчан Кәнч Тамашачылар Театрында ојнанылмышдыр вә сонралар «Илләрин төһфәси» мәчмуәсиндә чап олунмушдур.

Шаигин «русчадан» гејди илә чап етдирдији «Интигамчы хоруз» вә «Данышан кукла»нын рус әдәбијјатынын һансы конкрет әсәриндән тәбдил, ја игтибас олдуғу илк дәфә јалныз бу сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмишдир. «Интигамчы хоруз» пјеси Гримм гардашларынын «Золотој гусь» («Гызыл газ») һекајәсиндән игтибас едилмишдир.

«Данышан кукла» пјесинә кәлдикдә исә тәдгигат бу пјесин Јури Карпович Олешанын (1899—1960) «Три толстјака» («Үч комбул») повестиндән тәбдил едилдијини көстәрир.

Һәр үч әсәрин мөвзу, мәзмун вә үслубу, Шаигин үмуми тәрчүмәчилик принсипләри һаггында фәслин әввәлиндә верилмиш изаһатда дејилдији кими, онун өз орижинал јарадычылығына хас олан әдәби-естетик хүсусијјәтләрлә һәмаһәнкдир. Бу әсәрләрдә дә Шаиг үчүн сәчијјәви олан әхлаги-тәрбијәви мәзмун, хејрин вә әдаләтин гәләбәси, фолклор мотив-

ләри, ушаг руһуна ујғунлуг вә с. ашкар нәзәрә чарпыр.

Бүтүн бу фактлар бизи беләбир нәтичәјә кәтирир ки, Шаиг тәкчә рус әдәбијјатындан билаваситә тәрчүмәләр етмәклә дејил, бәдии јарадычылығын хүсуси, бәлкә дә даһа мүрәккәб, чәтин формасы олан тәбдил вә игтибаслар етмәклә дә чох мүһүм иш көрмүшдүр. «Данышан кукла» вә «Интигамчы хоруз» јазычынын әдәби мә'хәз үзәриндә кәркин, сәмәрәли бир јарадычылыг иши апарыб нәтичәдә орижиналдан әсаслы сурәтдә фәргләнән јени әсәрләр јаратмагда маһир олдуғуну көстәрир.

ООО

1947-чи илдә С. Ј. Маршакын «Он ики ај» әсәрини тәрчүмә етмәклә Шаиг өз јарадычылыг ән'әнәләринә вә рус әдәбијјатына дәрин мәһәббәтинә садиг галдығыны бир даһа сүбут етди. Она көрә ки, «Он ики ај» ејнилә Шаигин орижинал әсәрләриндәки идеја илә сәсләшән, һакимләрин, залымларын, түфејлиләрин ејбәчәрлијинә нифрәт, садә, мәзлум, аличәнаб инсанларын ләјагәтинә һөрмәт вә еһтирам тәлгин едән көзәл бир сәнәт әсәри иди.

Пјесин чох мараглы сүжети јени ил әрәфәсиндә он ики ајын јахындан иштиракы илә сарај адамлары вә јохсул бир аилә арасында баш верән һадисә үзәриндә гурулмушдур: гыш күнү ағылдан кәм, шылтаг Кралича сарај зијафәти үчүн гарчичәји кәтиртмәк фикринә дүшүб, бу барәдә хүсуси фәрман верир. Онун вә'д етдији бәхшишләрә ширникән Гары вә

Гызы аиләдәки Өкеј гызы гарчичәји јығмаға көндәрирләр. Он ики ајын көмәјилә чичәк јығылыр вә Краличаја тәгдим олунур. Лакин Гары вә Гыз Өкеј гызы Краличанын илтифатындан мәһрум етмәк истәсәләр дә, Өкеј гыз јенә ајларын көмәји илә лајиг олдуғу бәхшиши алыр. Гары вә Гыз ит чилдинә салыныб әзаб чәкирләр.

Шәрг истибдадына, Шәргдәки сарај һәјатына истеһза илә долу олан «Бир саат хәлифәлик» әсәринин мүәллифи Шаигә «Он ики ај»да ән чох хош кәлән чәһәтләр бу әсәрдә феодал сарајынын, орадакы дөвләт ишләринин, әхлаг нормаларынын сатира атәшинә тутулмасы, һабелә бизә Азәрбајчан нағылларындан таныш олан күпәкирән гарынын, өкеј ана вә өкеј гыз мүнасибәтләринин дәрин һуманист руһда тәсвири иди.

Дикәр тәрәфдән, «Он ики ај» јарадычылыг вә дүнјакөрүшү фолклорла мөһкәм бағлы олан Шаигин руһуна она көрә јахын иди ки, Маршакын өзүнүн биринчи пәрдәдә Әскәрин дилиндән гејд етдији кими, пјесин тәкчә сүжети дејил, сурәтләри, әһвалатларын чоху, аналыг вә Өкеј гыз хәтти, мешә һејванларынын вә илин ајларынын шәхсләндирилмәси (антропоморфизм) вә с. хүсусијјәтләр дә нағылваридир (мәсәлән, Әскәр дејир: «Мән өз бабамдан ешитмишәм, она да өз бабасы нағыл еләјиб ки...» вә и. а.).

Нәһајәт, ики јазычы арасында доғмалыг әмәлә кәтирән сәбәб Маршакын нағыл-пјесиндә әсас гәһрәманлардан биринин—Өкеј гызын

52—10

характерчә Шаиг јарадычылығында бөјүк јер тутан нәчиб ушаг сурәтләринә охшамасы иди.

Демәли, Маршакын «Он ики ај»ы һәр чәһәтдән Шаигин јарадычылыг мәрамына ујғун, јахын, доғма олан бир әсәр иди вә ону тәрчүмә етмәклә Шаиг һәм рус әдәбијјатыны тәблиғ етмәк саһәсиндә чохиллик фәалијјәтиндә јени аддым атмыш, һәм дә Азәрбајчан ушаг әдәбијјатыны инкишаф етдирмәк саһәсиндәки сәмәрәли фәалијјәтиндә рус гәләм јолдашыны өзүнүн көмәкчисинә чевирмишди. «Вәтән», «Хасај», «Бир саат хәлифәлик» вә с. ушаг пјесләринин мүәллифи Шаигин «Он ики ај»ы азәрбајчанчаја мүвәффәгијјәтлә тәрчүмә етмәсинин сирри дә әсасән бу дејиләнләрдән ибарәтдир.

Фәслин бундан әввәлки бәһсләриндә биз артыг Шаигин сатирик вә лирик әсәрләри тәрчүмә етмәк ишиндә зәнкин тәчрүбәјә малик олдуғуну көстәрмишдик. Бу тәчрүбә «Он ики ај»ын тәрчүмәси просесиндә дә өз көзәл бәһрәсини вермиш, тәрчүмәчијә көмәк етмишди. Чүнки Маршакын пјесиндә сатира илә лирика үзви синтез һалындадыр. Бир јандан башда Кралича, Канслер вә с. сарај ә'јанларынын дәрин истеһза, икраһ вә нифрәт ојадан һәјаты, јашајыш тәрзи, әхлаг нормалары, ашағы тәбәгәјә мәнсуб олуб инсанлыг шәртләринә көз јуман өкеј аналар вә өкеј бачылар, о бири јандан исә Әскәр кими аличәнаб адамлар, мәһрумијјәт ичиндә өмүр сүрән Өкеј гыз кими фәдакар, сәмими, заваллы ушаглар, хејирхаһлыг тимсалы олан ајлар пјесдә усталыгла үмумиләшдирилмишдир. Бурада сарај һәјаты илә

бирликдә садә адамларын мәишәти, тәбиәт сәһнәләри, биткиләр, чичәкләр вә мејвәләрлә әлагәдар мотивләр дә—һамысы Шаигин чох јахшы билдији, дујдуғу вә әсәрләриндә дөнә-дөнә тәсвир етдији бир аләм иди.

Орижинал јарадычылыг тәчрүбәсиндә «Он ики ај»дакы кими типләри дәфәләрлә тәсвир етмиш Шаиг бу әсәри тәрчүмә етмәк үчүн зәрури олан бүтүн бәдии тәсвир васитәләринә малик иди. О, Маршакдакы фолклор руһуну, тәбиәтә аид мотивләри, мәнзум парчалары хүсуси илһам вә мәһарәтлә тәрчүмә етмишдир. Бу сөзү «Он ики ај»ын нәср парчаларындан һеч дә һамысы һаггында дејә билмәрик. Чүнки Маршакын бир чох һалларда гафијәли нәср шәклиндә јаздығы һиссәләр әсәрин азәрбајчанча тәрчүмәсиндә бә'зән ади нәсрлә верилмәклә өз бәдии гүввәсини хејли итирмишдир.

Краличанын ағылдан касыб олдуғуну, шылтаглығыны, тәнбәллик вә фиронлуғуну көстәрмәк үчүн тәрчүмәчи мүвафиг сатирик ифадә васитәләри тапмышдыр. Мәсәлән, орижиналда:

«Королева — ...Вы очень своенравный человек. Если напишу что-нибудь—вы говорите: неверно. Отвечу вам что-нибудь—вы говорите: не так. А я люблю, когда со мной соглашаются.

Профессор — Ваше величество, клянусь жизнью, больше не буду с вами спорить, если это вам не угодно».

Тәрчүмәси:

«Кралича — Чох инад адамсыныз. Нә јазырам, дејирсиниз, дүз дејил. Нә чаваб вери-

рәм, дејирсиниз, еләдејил. Анчаг мән истәјирәм ки, мәнә даим «бәли, бәли», десинләр.

Профессор — Ә'лаһәзрәт, анд олсун һәјатыма, мадам ки, хошунуза кәлмир, бундан сонра нә десәниз, сизинлә һечәт етмәјәчәјәм».

Көрүндүјү кими, тәрчүмәчи һәмин диалогун мәзмунуну олдуғу кими вермәк үчүн мүвафиг сөзләр тапыб ишләтмишдир.

Азәрбајчан нағылларындакы күпәкирән гарылары вә залым өкеј аналары хатырладан Гары сурәтинин данышыг тәрзи, ифадәләри дә тәрчүмәдә орижиналдакы кими сатирик маһијјәтдәдир.

Маршак сурәтләрин характерини дәриндән ачмаг вә онларын мүрәккәб психоложи һалларыны вермәк үчүн диалогларда мүхтәлиф експрессив ифадә үсулларындан да истифадә едир. Буну, мәсәлән, Краличанын вә'д етдији бир сәбәт гызылы алмаг вә сарај зијафәтиндә иштирак етмәк арзусу илә јанан Гызын өз өкеј бачысына сөјләдији суал вә нида чүмләләринин тәрчүмәсиндә ашкар көрмәк мүмкүндүр:

«Гыз — Буна бир бах! Дөвләтли олуб! Бир сәбәт гызылдан әл чәкир. Де көрүм кедирсән, ја кетмирсән? Ачыг де! Кетмирсән?» вә и. а.

Белә експрессив ифадә васитәләри Өкеј гызын данышығында да аз дејил. Мисал:

«Гыз — Демәли, өлүмүм кәлиб, сон нәфәсимдир. Јахшы күн аз көрмүшәм, амма өлүм јенә дәһшәтлидир... Бәлкә чығырым, көмәјә чағырым?.. Һуј, һуј! Көмәк един! Һуј! Јох, чаваб верән јохдур. Бәс нејләјим? Отуруб өлүмү көзләјим? Бирдән гурдлар кәләр һа!» вә и. а.

«Түлкү һәччә кедир», «Тыг-тыг ханым», «Шәләгујруг» вә с. ушаг әсәрләриндә һејванлары шәхсләндирмә вә данышдырма үсулундан сәнәткарлыгла истифадә едән Шаиг «Он ики ај»дакы буна бәнзәр сәһнәләри дә чох тәбии, чанлы ифадәләрлә вермишдир.

Орижиналда:

«Заяц. Вы куда, куда? Так нельзя. Это
Нечестно! Я с вами больше не играю.
1-я белка. А ты, заяц, прыгни, прыгни!
2-я белка. Подскачи, подскачи!
1-я белка. Хвостом махни — и на ветку!

Заяц (пытаясь прыгнуть, жалобно). Да у меня хвост короткий!».

Тәрчүмәси:

«Довшан — Еј еј! Белә олмаз, белә олмаз!
Даһа сизинлә ојнамырам.
1-чи дәлә — Довшан, довшан, атыл бура!
2-чи дәлә — Һоппан, һоппан!
1-чи дәлә — Гујруғуну јелләт, дырман ағача.

Довшан (атылмаға чәһд едир, бачармыр, шикајәтчи сәслә) — Мәним гујруғум гысадыр!».

Маршакын мәнзум шәкилдә вердији һиссәләрин чоху Шаиг тәрәфиндән оржиналдан кери галмајан јүксәк бәдии сәвијјәдә тәрчүмә олунмуш, Маршакдакы чанлы, тәбии, рәван ифадә тәрзи ејни гүввәдә верилмишдир.

Орижиналда:

Косой, косой
Не ходи босой,
А ходи обутый,
Лапочки закутай.
Если будешь ты обут,

Волки Зайца не найдут.
Не найдет тебя медведь.
Выходи — тебе гореть!

Тәрчүмәси:

Еј көзләри чери довшан,
Ајагјалын кәзмә, аман!
Галын, исти чәкмә кејин,
Үшүмә, гач јејин-јејин.
Исти кејинсән һәр заман,
Гурд да сәни тапмаз, инан,
Ајынын да чатмаз әли,
Сән гызындын, кет ирәли.

Орижиналда:

Гори, гори ясно,
Чтобы не погасло.
Глянь на небо,
Птички летят,
Колокольчики звенят!

Тәрчүмәси:

Ајдын, ајдын јан!
Сөнмә, аловлан!
Көјләрә бир бах,
Шаггырдајараг,
Учушур гушлар,
Чалыр чынгыраг.

Мисал кәтирилән бу парчаларда тәрчүмәчинин мүвәффәгијјәти орижиналын тәкчә мәзмун вә руһуну дәгиг вермәсиндә дејил, ејни заманда Маршак ше'рләринин һәчмини, өлчүсүнү, үслуб вә ифадә хүсусијјәтләрини дә максимум дәрәчәдә сахламасындадыр.

Тәрчүмәдә Јанвар, Феврал, Март вә Апрелин дилиндән сөјләнән ше'рләр дә бу чүр рәван, ојнаг мисралардан ибарәтдир.

«Он ики ај» тәрчүмәсинин мүсбәт чәһәтләри сырасында Шаигин, Маршакда олдуғу кими, пјесдәки типләрин һәрәсини өзүнәмәхсус дилдә данышдырмасыны, бунун үчүн Азәрбајчан әдәби дилиндәки архаизм вә варваризмләрдән, һабелә рәнкарәнк идиоматик тәсвир васитәләриндән истифадә етмәсини дә гејд етмәк лазымдыр. Маршак өз әсәриндә бу мәсәләјә ајрыча тохунмушдур. Пјесдә профессор сурәтләрдән биринин «мәни тәр басды» ибарәсини Кралича үчүн белә мә'наландырмышдыр: «...бу ибарә ә'јан-әшраф ибарәси дејил, нечә дејәрләр, халг сөзүдүр» (русчасы: «...выражение это не вполне светское, а, так сказать, народное»).

Канслерин дилиндә садәчә «доброе утро» шәклиндә олан ифадәни «сабаһи-шәрифиниз» ифадәси илә вермәси Шаигин орижинала јарадычы мүнасибәтини көстәрән чохлу мисалдан биридир.

Һәр сурәт үчүн онун вәзијјәтинә, характеринә мүвафиг олан ифадә тәрзи тапмыш Маршакын Шәрг сәфиринин дилинә вердији сарај ә'јанларына мәхсус колоритли ифадәләри азәрбајчанчаја тәрчүмә етмәкдә Шаиг мәһарәт көстәрмишдир.

Идиоматик ифадәләрин азәрбајчанча гаршылығынын дүзкүн тапылмасы тәрчүмәни дил вә үслубча зәнкин, рәнкарәнк, чанлы етмишдир. «Адам-бадам ијиси кәлир», «үрәјимдән гара ганлар кедир», «икимиз дә бир ағылдајыг», «олачаға чарә јохдур», «бошгаб кими кипкирдә бир көл», «јени ил ағзы» (әрәфәси

мә'насында), «мүфтә сиркә балдан ширин олар» кими ифадәләр буна мисал ола биләр.

Шаиг әсәрин тәрчүмәсиндә кејим, зинәт, парча, чичәк, мејвә, ев әшјасы, ојунчаг вә с. адлар (атлас, чүббә, үзүк, күрәк, биләрзик, тогга вә с.; лалә, нәркиз, шәгајиг, гајмагчичәји; моруг, гарағат; тахт, хизәк, јастыг, сәбәт, чәлләк, хәкәндаз, сандыг вә с.), һабелә сурәтләрин бир-биринә мүрачиәт сөзләри (ә'лаһәзрәт, әзизим, бабачан, ағалар, еј боз, ај күрән вә с.) үчүн дә мүвафиг гаршылыг тапа билмишдир.

Белә сөзләрин бир гисми пјесдәки милли варлығын өзүнәмәхсус колорити илә бағлы реалиләрдән ибарәт олдуғу үчүн тәрчүмәдә онлары олдуғу кими сахламаг лазым кәлмишдир. Мәсәлән, кукла, парта, ваза, плаш, султаным, кралым вә с.

Беләликлә, Шаиг рус әдәбијјатынын сатирик вә лирик әсәрләринин тәрчүмәсиндә олдуғу кими, нәср вә драм әсәрләринин дә тәрчүмә, игтибас вә тәбдили саһәсиндә илһамлы јарадычылыг фәалијјәти илә Азәрбајчан тәрчүмә әдәбијјатыны хејли зәнкинләшдирмиш, халглар арасындакы әдәби әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә хидмәт етмишдир.

III ФӘСИЛ

АБДУЛЛА ШАИГИН ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИНДӘ РУС ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН РОЛУ ВӘ МӨВГЕЈИ

Абдулла Шаигин маариф, педагожи-методик фикир, дәрслик вә програмлар һазырланмасы саһәсиндә фәалијјәти вә хидмәти дә диггәтәлајигдир. Онун бу саһәдәки бөјүк, фајдалы иши һаггында аз јазылмамышдыр. Тәдгигатчылар мүасир Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын баниләриндән вә көркәмли маариф хадимләриндән бири олан Шаигин педагожи-методик көрүшләри, елми-педагожи әдәбијјатын јаранмасында ролу вә бу барәдә мүлаһизәләри, дәрсликләринин орижинал кејфијјәтләри, онун педагожи усталығы вә с.; б. к. мәсәләләрә даһа артыг диггәт јетирмишләр. Ј. Исмајылов өз монографијасында Шаигин шәхси архивиндә педагожи-тәдрис әдәбијјатына аид 15 дәфтәр сахланылдығыны, бундан әлавә әдибин әлјазмалары ичәрисиндә «Синтаксис», «Дил гајдалары», «Шәкилчи», «Түрк грамери» кими әсәрләр олдуғуну көстәрир. Ч. Әһмәдов исә Шаигин педагожи-методик көрүшләрини, мүәллимлик мәһарәтини, онун

тәртиб етдији дәрсликләрин елми принсипләрини илк дәфә әтрафлы тәдгиг едиб ишыгландыран мүәллифдир. Әсәриндә бу мәсәләләрин изаһына хүсуси фәсил ајыран тәдгигатчы, һәмчинин Шаигин өз дәрсликләриндә рус әдәбијјатына нә дәрәчәдә вә нечә јер вердијини дә гејд етмишдир.

Бүтүн бунларла бәрабәр мүәллим вә методист Шаигин өз педагожи фәалијјәтиндә, хүсусилә дәрслик вә програм тәртиби саһәсиндәки ишиндә рус әдәбијјатынын өјрәдилмәсинә вә тәблиғинә нечә јанашдығы, нә дәрәчәдә әһәмијјәт вердији индијәдәк мүстәгил бир мөвзу кими лазымынча ишләниб ишыгландырылмамышдыр. Һалбуки Шаиг XX әсрин әвәлләрини хатырларкән онун өзү вә габагчыл мүасирләри үчүн рус әдәбијјатынын нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну изаһ едәрәк јазыр ки, «педагокиканы јахшы мәнимсәмәк, ушагларын бәдии зөвгүнү доғру истигамәтдә тәрбијә етмәк үчүн мүәллимләримиз, јазычыларымыз дүнја елминдән, әдәбијјатындан, хүсусән *бизә даһа јахын олан рус әдәбијјатындан* өјрәнирдиләр (курсив бизимдир—*Т. Х.)»* (сәһ. 310).

Өмрүнүн 34 илини фасиләсиз педагожи ишә һәср едән Шаигин мүхтәлиф вахтларда 11 дәрслији чап олунмушдур ки, бунлары азәрбајчанлы балаларын бир нечә нәсли охујуб өјрәнмишдир. Чохчәһәтли фәалијјәтинин бүтүн башга саһәләри кими, бурада да Шаигин әсасландығы башлыча идеја вәтәнпәрвәрлик иди. 1958-чи илдә шакирдләр гаршысындакы бир чыхышында гочаман јазычы-мүәллим демишдир: «Әзиз балаларым, 1901-чи илдә мүәллимлијә башладығым илк күнләрдән мән гаршыма бир мәгсәд гојмушдум: халгымын балаларыны вәтәнпәрвәр руһда бөјүдүм, онлары мәдәнијјәтимизлә, әдәбијјатымызла бачардығым гәдәр јахшы таныш едим». Бу мүлаһизә илә Шаиг өз дәрсликләриндә доғма Азәрбајчан әдәбијјатына бөјүк јер верирди. Лакин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә о, башга халгларын классик әдәбијјатындан да кениш истифадә едирди. Бу барәдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн онун дәрсликләринин мүндәричәсини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир.

Профессор А. Заманов һаглы оларaг јазыр ки, «Азәрбајчанда Шаиг гәдәр чохлу әдәбијјат дәрслији тәртиб едән икинчи бир мүәллиф јохдур... Мәктәбләримиздә ана дили вә әдәбијјат узун мүддәт Шаигин дәрсликләри үзрә өјрәнилмишдир. Бу дәрсликләри әдиб садәчә оларaг тәртиб етмирди, онларда кедән һекајәләрин вә ше'рләрин чохуну өзү јазырды» (А. Заманов. Абдулла Шаиг, 1956, сәһ. 16).

Шаигин дәрсликләринин чохунда бәдии әдәбијјата аид материаллар ашағыдакылардан ибарәт олмушдур:

1. Азәрбајчан әдәбијјатындан нүмунәләр.
2. Рус, Гәрб вә Шәрг әдәбијјатындан тәрчүмә вә тәбдилләр.
3. Ајры-ајры јазычыларын һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат.
4. Шаигин өз әсәрләри.

Бу тәснифатдан көрүндүјү кими, Шаигин рус әдәбијјаты илә идеја-јарадычылыг әлагәси тәкчә әдәби аспектдә галмајыб, онун педа-

кожи фәалијјәтиндә дә чох габарыг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир.

Шаигин педагожи-методик фәалијјәтинә рус әдәбијјатынын, рус ичтимаи вә педагожи фикринин Азәрбајҹанда гызғын тәблиғатчыларындан олан Ф. Көчәрли, Н. Нәриманов, А. Сәһһәт, М. Маһмудбәјов вә башгаларынын бөјүк көмәји ајрыҹа гејд едилмәлидир. Бунлардан бә'зиләри үзәриндә әтрафлы дајанмаг лазымдыр.

Мә'лумдур ки, Көчәрлинин «...ше'рлә русҹадан етдији бир сыра бәдии тәрҹүмәләр Азәрбајҹан мәктәбләри үчүн тәртиб олунан дәрсликләрә дахил едилмиш, узун мүддәт тәдрис олунмушдур. Ф. Көчәрли рус классикләриндән тәрҹүмә үчүн әсәр сечәндә јалныз бу әсәрләрин бәдии кејфијјәтләринә дејил, даһа чох онларын идеја-тәрбијәви хүсусијјәтләринә, педагожи әһәмијјәтинә диггәт јетирирди. О, рус классикләриндән тәрҹүмәләр едән, рус әдәбијјатыны Азәрбајҹан мәктәбләриндә, еләҹә дә Загафгазијада јашајан башга халглар арасында тәблиғ едән мүәллимләрин вә мүхтәлиф пешәли зијалыларын фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. Белински, Чернышевски, Добролјубов, Ушински вә башга рус классикләринин әсәрләри көркәмли педагогун даим охудуғу вә өјрәндији мәнбәләр олмушдур» (Ҹ. Әһмәдов. Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, 1971, сәһ. 26).

Шаиг Көчәрли илә даим педагожи вә методик үнсијјәтдә олуб, мүнтәзәм әлагә сахлајыр, мәктублашыр вә мәсләһәтләширди. Көчәрлинин Шаигә јаздығы мәктубларын бир

гисмини (12-сини) К. Талыбзадә илк дәфә олараг өјрәниб, «Азәрбајҹан» журналында (1967, № 6) нәшр етдирмишдир.

Ф. Көчәрли кәнҹ һәмкары Шаигин әдәби вә педагожи фәалијјәтиндәки мүсбәт ҹәһәтләри көрүб севинир, ејни заманда онун, мәсәлән, тә'лим вә тәдрисә лајиг чохлу мә'лумат верән «Күлзар» дәрслијинин дилини тәнгид едир, гираәт вә әдәбијјат дәрсликләринин тәртибиндә Ушински принсипләринә әсасланмағы мәсләһәт көрүрдү.

Ф. Көчәрлинин һәјат вә фәалијјәтиндә рус әдәбијјатынын көркәмли јер тутмасы онун бүтүн достлары, о ҹүмләдән Шаиг үчүн чох ибрәтамиз нүмунә иди. Рус әдәбијјаты Көчәрлинин һәм бир алим, һәм мүәллим, һәм дә тәрҹүмәчи кими марагландырыб мәшғул едирди. О, А. С. Пушкинин «Торчу вә балыг» әсәрини азәрбајҹанҹаја чевирмишди, әсәрләриндә тез-тез Крылов, Пушкин, Гогол, Толстој, Чехов вә башга рус классикләрини јад едир, онларын реалист әсәрләрини Азәрбајҹан јазычыларына нүмунә көстәрирди.

Ф. Көчәрли «Бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә ачыг вә садә олур»—дејирди. «Рус шүәра вә әдибләриндән ән мәшһурлары Пушкин, Некрасов, Туркенев, Толстој вә Чехов өз әсәрләрини ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар» (Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, II ч., II һиссә, 1925, сәһ. 298—299). Шаигә мәктубларындан бириндә Көчәрли кәнҹ достуна ушаглар үчүн Пушкин вә Крылов кими һәјати мәзмунда, ајдын, ҹанлы, садә дилдә

52—11

әсәрләр јазмағы мәсләһәт көрүрдү. «Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин беләачыг вә хошмәзмун һекајәләр вә нағыллар јазмагда өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди» («Азәрбајҹан» журналы, 1967, № 6).

Кәнҹ Шаигин рус дили вә әдәбијјатыны өјрәнмәсинә, рус дәрсликләри илә таныш олмасына Н. Нәримановун да бөјүк көмәји дәјмишдир. Әдиб өзү јазыр: «Мән мүәллимлијә имтаһан вермәк үчүн һазырлашмаг истәдијими ачыб сөјләдим. Бу фикрими о (Н. Нәриманов—*Т. Х.*) чох бәјәнди вә өзү јазмыш олдуғу кичик сәрф китабыны мәнә вериб деди: «Ал, буну јахшы өјрән!». Мән Азәрбајҹан дилинин сәрф-нәһвини о китабдакындан даһа кениш билирдим. Нәриман мәнә дидактика вә Азәрбајҹан әдәбијјатыны өјрәнмәји тапшырды» (сәһ. 145). Биринҹи фәсилдә дејилдији кими, Нәриманов кәнҹ һәмсәнәтини мүәллимлијә дүзәлтдији заман онун рус дилини јахшы билдијини вә рус педагожи-дидактик әдәбијјатыны сә'јлә өјрәндијини хүсуси нәзәрә алмышды. Чүнки о заман Шаиг ушаглыг јолдашы, тифлисли мүәллим Аббас Минасазовун көмәји илә рус дили методикасыны вә дидактиканы мүкәммәл өјрәнмәјә башламышды.

Шаиг мүәллим вә јазычы достлары арасындакы тәрәггипәрвәр рус зијалыларыны да бөјүк сәмимијјәтлә хатырлајараг онлардан Н. С. Сазонов һаггында јазмышды ки, Бакыда дәрс дедијим прокимназијада «мүдирин азәрбајҹанлы тәләбәләрлә вә мәнимлә олан хош рәфтарындан, бизә көстәрдији гајғыкешликдән онун демократ руһлу бир мүәллим вә көзәл бир инсан олдуғуну анламышдым. О чох заман мәним дәрсләримә кәлир, отуруб динләјир, ана дилинә хүсуси әһәмијјәт верирди» (сәһ. 151).

Гафгазын јерли халгларына вә јерли дилләринә һәгарәтлә, јухарыдан бахан шовинист рус зијалы мә'мурларындан фәргли олараг, чох аличәнаб бир шәхс олан Н. С. Сазонов Азәрбајҹан халгы, онун зијалылары, дили вә әдәбијјатына дәрин һөрмәтлә јанашырды. Тәсадүфи дејил ки, Шаигин хатиратынын бир нечә сәһифәси бу «демократ көрүшлү, ачыг фикирли» маариф хадиминә һәср едилмишдир.

Шүбһә етмәмәк олар ки, кәнҹ халг мүәллиминин рус дили вә мәдәнијјәти илә танышлығынын дәринләшмәсиндә онун Н. С. Сазоновла аиләви достлуғунун мүсбәт тә'сири олмушдур. Шаиг ону да гејд едир ки, Н. С. Сазоновун мүтәрәгги көрүшләри, Рудолфа кин бәсләмәси она баһа тамам олмуш, Гафгаз маариф идарәси ону Бакыдан учгар бир јерә—Карс шәһәринә ишә көчүрмүшдү.

Беләликлә, јазычы вә тәрҹүмәчи Шаиг кими, педагог вә методист Шаигин дә рус әдәбијјатыны тәблиғ етмәк саһәсиндәки фәалијјәтини анҹаг онун өз дөврүнүн габагҹыл зијалылары илә бу ҹәһәтдән әмәкдашлығыны нәзәрә алдыгда лајигинҹә гијмәтләндирмәк мүмкүндүр.

ООО

Дәрсликләринин тәдгиги ашкар көстәрир ки, фарс, түрк әдәбијјаты вә дилләрини мүкәммәл билдији кими, рус әдәбијјатына да јахындан бәләд олан Шаиг рус әдәбијјаты классикләриндән Пушкин, Лермонтов, Крылов, Толстој, Чехов вә Горкинин әсәрләриндән нүмунәләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб дәрсликләринә салмагла бәрабәр, дикәр Азәрбајчан јазычыларынын рус дилиндән чевирдикләри әсәрләри дә бу китабларына дахил етмишдир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан маарифинин, педагожи вә методик фикринин инкишаф мәрһәләләри, хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг Абдулла Шаигин рус әдәбијјатыны дәрсликләр васитәсилә, мәктәбдә, тәдрис просесиндә тәблиғ етмәк саһәсиндә иши дә сәчијјә вә мәзмунча бир нечә дөврә бөлүнүр. Бу дөврләр ејни заманда јазычынын јарадычылыг инкишафы илә, дүнјакөрүшүндәки бә'зи зиддијјәтләрлә дә тә'јин олунур.

Әдибин тәртиб етдији дәрсликләрдә рус әдәбијјатына мүхтәлиф шәкилләрдә, мүхтәлиф өлчү вә сәвијјәдә јер верилмишдир. Илк дәрсликләри олан «Ушаг көзлүјү» (1907) вә «Күлшәни-әдәбијјат»да (1910) бу чәһәт һәлә о гәдәр габарыг дејилдир Мәсәлән, «Күлшәни-әдәбијјат»ы фарс дилиндә һазырлајан Шаиг бураја өз орижинал әсәрләри, Сә'динин «Үч гуш» ше'ри вә башгалары илә јанашы, бир нечә ил әввәл Крыловдан фарс дилинә чевирдији тәмсилләрдән јалныз икисини—«Гурд вә

Пишик»лә «Гарға вә Түлкү»нү дахил етмишдир. Лакин артыг бу фактын өзү јазычы-мүәллимин дәрслик тәртибиндә һансы истигамәти тутдуғуну, даһа доғрусу, доғма Азәрбајчан әдәбијјаты илә бәрабәр дүнја классик ирсинә, о чүмләдән рус әдәбијјатына да әһәмијјәт вердијини көстәрир.

«Ушаг чешмәји» (1907) Азәрбајчан дилиндә «евдә вә мәктәбдә ушагларын охумағына вә јазмағына хидмәт едән бир китаб» кими тәртиб олунмуш, «Ушаг көзлүјү»ндә (1909) дә ејни принсип көзләнилмишдир. Мәсәлән, «Ушаг чешмәји» дөврүн ән јени үсулу илә, Ушински методу илә тәртиб олунмуш, мәзмунча орижинал бир дәрсликдир.

Азәрбајчан тәрчүмә әдәбијјатынын тарихини өјрәнмәк, бу саһәдә Шаигин ролу вә мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк бахымындан онун дәрсликләриндән бири—«Күлзар» хүсусилә әһәмијјәтлидир. Әдәбијјат вә педагожи фикир тарихи илә мәшғул олан тәдгигатчыларын бу дәрслијә тез-тез мүрачиәт етмәләри вә она јүксәк гијмәт вермәләри тәсадүфи дејилдир. Онлар дәрслијин педагожи вә методик әсасларыны, мүндәричәсини, дилини, бәдии әдәбијјат нүмунәләринин сечилмәсини бәјәндикләри кими, орада тәрчүмә әсәрләринә хејли јер вериլдијини дә ајрыча гејд етмишләр. Ә. Мирәһмәдов белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, «бу китабда Шаиг артыг чох-чох ирәли (әввәлки дәрсликләринә нисбәтән — *Т. Х.*) кетмишдир... «Күлзар» о заман өз үмуми идеја мәзмуну, хүсусилә классик Азәрбајчан вә рус әдәбијјаты нүмунәләрини кениш әһатә

етмәси илә охучулар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышдыр» (Абдулла Шаиг. 1956, сәһ. 66). Д. Мустафајева һаглы олараг Шаигин «Күлзар» дәрслији үзәриндә ишләркән К. Д. Ушинскинин «Родноје слово» әсәриндән јарадычы сурәтдә истифадә етдијини јазыр (А. Шаигин педагожи фәалијјәти вә әдәби јарадычылығында тәрбијәјә даир фикирләр. Намизәдлик диссертасијасы, 1949).

Дәрсликдә Фүзули, Вагиф, Ахундов, Сејид Әзим, Сабир кими Азәрбајчан классикләри илә јанашы Пушкин вә Лермонтов кими рус классикләри һаггында да биографик мәгаләләр верилмишдир. Биринчиләри дөври мәтбуатдан вә Ф. Көчәрлинин әсәрләриндән истифадә јолу илә тәртиб едән Шаиг икинчиләри һазырларкән, рус әдәбијјатынын биличиләриндән олан мүәллим вә јазычы Гафур Рәшад Мирзәзадәнин көмәјинә мүрачиәт етмишдир.

М. Арифин јаздығы кими, «XIX әсрин сонларындан башлајараг Крылов тәмсилләри Азәрбајчанда һәр заман дәрс китабларынын зинәти, мәктәблиләрин ән чох севдији әсәрләрдән олмушдур. Дәрс китаблары илә мәшғул олан мүәллиф вә јазычыларымыз Рәшид бәј Әфәндизадә вә башгалары Крыловсуз өтүшмәмишләр». Бу сөз ејнилә Шаигә дә аиддир, Крылов тәмсилләринә биз онун дәрсликләринин чохунда раст кәлирик.

«Күлзар» мүәллифи адәтән сәләфләри вә мүасирләринин тәчрүбәсиндән, јаратдыглары ән'әнәләрдән мәһарәтлә истифадә едирди. Онунла, мәсәлән, «Јени мәктәб» кими гијмәтли дәрслик чап етдирмиш А. Сәһһәт вә М. Маһмудбәјов арасында мәһз белә бир елми-методик вә јарадычылыг әлагәси варды. «Јени мәктәб» мүәллифләри кими, Шаиг дә өзүнүн «Күлзар» дәрслијиндә ушаглары чох марагландыран бәдии әсәрләрә, хүсусилә тәмсил вә мәнзум һекајәләрә, рус вә дүнја әдәбијјатындан тәрчүмәләрә кениш јер вермишди. Чох сәчијјәви вә мараглыдыр ки, «Күлзар»а Шаиг «Јени мәктәб»дә чап олунмуш, мүәјјән мүддәт сынагдан чыхыб бәјәнилмиш бир сыра әсәрләр, о чүмләдән рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр дә дахил етмишди. Мәсәлән, бу дәрсликдә Шаиг тәрчүмәдә «икинчи Жуковски» һесаб етдији А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» («Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг») адлы мәшһур орижинал ше'ри илә јанашы Пушкинин «Пејғәмбәр», «Гафгаз», Лермонтовун «Пејғәмбәр» вә Мтсыри» (бир парча), Никитинин «Јај сәһәри», В. Һофманын «Јағышдан сонра», А. Колтсовун «Тахыл бичини», М. Горкинин «Күн ки, сәһәрләр чыхар» әсәрләринин тәрчүмәләрини дә вермишди. «Күлзар» дәрслијинә һәмчинин мүәллим вә шаир Р. Әфәндијевин Пушкиндән тәрчүмә етдији «Дустаг» ше'ри вә «Бахчасарај фантаны» поемасындан парча да салынмышдыр.

Бүтүн бу тәрчүмә әсәрләрини Шаиг һансы елми, әдәби вә методик принсиплә сечиб дәрслијә дахил етмишдир?

Биринчиси, дәрслик мүәллифи балача охучулары, һәр шејдән әввәл, рус әдәбијјатынын мәшһур сималары вә классик әсәрләри илә таныш етмәк мәгсәди изләмишдир. Онун Пуш-

кин, Лермонтов, Горки кими бөјүк сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығына, әсәрләринә мүрачиәт етмәси буна јахшы сүбутдур.

Икинчиси, дәрслик үчүн әсәрләр шакирдләрә верилән елми биликләрә, дәрслијин «Тарихә даир», «Тәбиәтә даир» вә с. бөлмәләринә мүвафиг сурәтдә сечилмишдир.

Үчүнчүсү, Шаиг ушагларда тәбиәти дујмаг вә ону севмәк габилијјәти, вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг һисси тәрбијә едән әсәрләрә кениш јер вермишдир.

Дөрдүнчүсү, дәрслијә ејни мөвзуда (мәс., «Јај сәһәри», јахуд «Пејғәмбәр») ики әсәр дахил едәркән Шаиг педагожи-методик көрүшләриндә мүһүм јер тутан мүгајисәли тә'лим вә тәдрис үсулуну тәтбиг етмишдир; јә'ни о, Пушкинлә Лермонтовун, јахуд Сәһһәтлә Никитинин ејни мөвзуда әсәрләринин мүгајисәли јолла өјрәдилмәсини фајдалы, мәгсәдәујғун сајмышдыр.

Фәслин башланғычында дејилдији кими, Шаигин бә'зи дәрсликләринин бөјүк бир һиссәсини онун өзүнүн орижинал әсәрләри вә тәрчүмәләри тәшкил едирди. «Күлзар» да беләдир. Мүәллифин орижинал вә тәрчүмә әсәрләри бурада «А. Шаиг», «Талыбзадә Ш.», «А. Ш.», «Талыбзадә Абдулла Шаиг» вә с. имзаларла, бә'зән дә имзасыз верилмишдир.

Тәрчүмә вә тәбдилләр ичәрисиндә А. Чеховун «Саил» вә К. Д. Ушинскинин «Хоруз» әсәрләрини көстәрмәк олар. «Саил»ин Шаиг тәрәфиндән нечә тәбдил едилдији икинчи фәсилдән мә'лумдур. Инди «Хоруз» ше'риндән сөһбәт кедәчәкдир.

Ч. Әһмәдовун белә бир фикри илә шәрикик ки, «бә'зи тәдгигатчылар Ушински ирсиндән истифадә мәсәләсинә механики јанашыр, бу зәнкин методик ирсин тә'сирини милли зәминин өз спесифик чәһәтләрини нәзәрә алмадан көстәрмәјә чалышырлар. Онларын тәдгигатларындан белә бир нәтичә һасил олур ки, азәрбајчанлы маарифчиләр рус педагогунун фикирләрини, әсәрләрини гејд-шәртсиз, нечә варса, еләчә дә көтүрүр, садәчә олараг тәрчүмә едирләр» (Көстәрилән әсәри, сәһ. 80). М. Ә. Сабирин «Ағачларын бәһси» адлы аллегорик әсәринин, куја, К. Д. Ушинскидән тәрчүмә олдуғуна даир фикир доғрудан да инандырычы дејилдир (Ә. Бағыров. М. Ә. Сабирин К. Д. Ушинскидән бир тәрчүмәси. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 1962, № 82). Лакин Ч. Әһмәдовун мисал кәтирдији икинчи факт һаггында фикри зиддијјәтлидир вә дәгигләшдирилмәјә мөһтачдыр. О, китабында белә бир мүлаһизә ирәли сүрүр ки, «азәрбајчанлы мүәллифләр бә'зән «Родноје слово»дакы бәдии мәтнләрдән истифадә етдикдә белә, сон дәрәчә бөјүк сәнәткарлыг нүмунәси көстәрир, сечдикләри ше'р вә нәср парчаларынын *бәдии тәрчүмәләриндә өзләринә мәхсус чидди јарадычылыг ахтарышлары апардыгларыны* нүмајиш етдирирдиләр» (сәһ. 81). Бу фикир доғрудур, лакин мүәллиф өз фикрини әсасландырмаг үчүн мүвафиг мисал кәтирә билмир. О, мәсәлән, А. Шаигин китабларындан мәшһур «Хоруз» ше'ринин бир парчасыны вә «Родноје слово»дакы «Петушок» адлы једди мисралыг кичик ше'р парчасыны ситат кәтирир:

Ај пипији ган хоруз!
Көзләри мәрчан хоруз!
Сән нә тездән дурурсан,
Гышгырыб банлајырсан?
Гојмајырсан јатмаға,
Ај чаным, мәрчан хоруз!

* * *

Петушок. петушок!
Золотой гребешок
Масляна головушка,
Шелкова бородушка,
Что ты рано встаешь,
Что ты громко поешь?
Ване спать не даешь?

(К. Д. Ушински. Избранные педагогические сочинения. М., 1939, сәһ. 86).

Тәдгигатчы бу ики парча барәдә јазыр: «Ким дејә биләр ки, А. Шаигин Азәрбајчан мәктәбләриндә кениш јајылмыш мәшһур «Хоруз» ше'ри К. Д. Ушински дәрслијиндәки бу парчанын тәрчүмәсидир? Зәннимчә, һеч ким. Бу парчалар арасында мөвзу јахынлығы олса да, «Хоруз» ше'рини тәрчүмә нүмунәси һесаб етмәк олмаз. Бу күн белә һәмин ше'рин ушаг бағчалары вә ибтидаи синифләрдә кениш јајылмасы вә демәк олар ки, бүтүн ушаглар тәрәфиндән әзбәрләнмәсинин сирри Ушински дәрсликләриндәки бәдии материаллара *мүәллим-јазычыларымызын мүстәгил вә јарадычы тәрчүмә принсипи илә јанашмалары олмушдур* (һәр ики ситатда курсив бизимдир. —*Т. Х.*)» (сәһ. 82).

Белӛликлә, тәдгигатчы ејни факт һаггында бир-биринә зидд ики фикир јүрүдүр; о, бир

тәрәфдән Шаигин «Хоруз» ше'рини Ушинскидән «тәрчүмә нүмунәси һесаб етмәјин» әлејһинәдир, о бири тәрәфдән исә истәр биринчи, истәрсә икинчи ситатда дејилдији кими, Шаигин Ушинскидәки «једди мисралыг ше'ри» «јарадычы тәрчүмә принсипи» илә, бәдии тәрчүмәдә «чидди јарадычылыг ахтарышлары апармаг» јолу илә тәрчүмә етдијини ашкара чыхармаға чалышыр. Һалбуки бу ики әсәри анчаг «мөвзуча јахын» һесаб етмәк доғру олмазды. Әслиндә мәзмун, руһ вә үслубча Шаигин орижинал ушаг әсәрләриндән сечилмәјән бу ше'р мәһз јүксәк сәвијјәдә, јарадычы сурәтдә тәрчүмә олунмуш вә она көрә дә тәрчүмәдән даһа артыг орижинал кими сәсләнән бир әсәрдир. Даһа доғрусу, бурада Шаиг, әввәлән, Ушинскидәки ше'рин мөвзу, сүжет вә композисијасы әсасында гисмән тәрчүмә, гисмән дә тәбдил јолу илә кетмишдир; икинчиси, о, сонралар Крылов тәмсилләринин тәрчүмәсиндә етдији кими, орижиналы усталыгла «азәрбајчанлашдырмышдыр».

«Күлзар» дәрслијиндә рус әдәбијјатынын јеринә даир мүлаһизәләрин ахырында бир мәсәләнин дә үстүндән кечмәк олмаз; о да «Күлзар» мүәллифинә Л. Толстојун тә'сири мәсәләсидир.

Шаигин даһи рус әдиби илә идеја-јарадычылыг әлагәси һаггында артыг бәһс едилмиш олдуғундан бурада анчаг белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, дәрсликләр үзәриндә ишләркән бизим јазычымыз бә'зән Толстој јолу илә кетмиш, ислам мүгәддәсләри һаггындакы мүхтәлиф рәвајәтләрлә Толстој тә'лими-

нә јахын фикирләр тәблиғ етмишдир. «Күлзар» дәрслијинә салдығы «Һәзрәт Өмәрин һалы» адлы рәвајәтдә балача охучулара аза ганe олмаг, сәбр, тәвәккүл фикри ашыланырды. Башга бир һекајәдә Шаиг, Толстој кими, варлыларын виҹданына мүраҹиәт едир, онлары өз кичик вә касыб гардашларына мәрһәмәтә, көмәјә чағырырды. «Хәсис» адлы бу һекајәдән мә'лум олурду ки, «дөвләтли вә сәрвәтли» бир таҹир һәр кечә фәгирләрә пул пајламаға кедәрди вә чох әлсиз-ајагсызларын фәрјадына јетишәрди. О, бунунла да кифајәтләнмир, «севкили милләтинин» «фәгир вә дүшкүнләри» үчүн «бөјүк бир имарәт» дә тикдирир. «Гоҹа таҹир бир нечә ил јенә јашајыб вәфат етди. Амма онун бина етдији «дүшкүнләр еви» инди дә дурур. Таҹирин әкси дә имарәтин салонунда асылыбдыр. Бу евдә јүзләрҹә фәгир-фүгәра јашајыб доланырлар вә таҹирин шәклини көрдүкдә рәһмәтлә вә хејир-дуаларла ону алгышлајырлар» (Бу барәдә әтрафлы бах: Ә. Бағыров. Көстәрилән әсәри).

Дејиләнләрә әсасланараг, беләбир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, бүтүн һәјат вә јарадыҹылығында дүнја әдәбијјатыны күлл һалында өјрәниб гијмәтләндирмәјә чалышан, классик ирсә мүнасибәтдә милли мәһдудлуг нә олдуғуну билмәјән Шаиг маариф вә педагокика саһәсиндәки чохиллик сәмәрәли фәалијјәтиндә дә өзүнүн јени, габагҹыл, бејнәлмиләлчи ән'әнәсинә садиг галмышдыр. Онун өз дәрсликләриндә рус әдәбијјатына да доғма Азәрбајҹан әдәбијјаты вә башга халгларын классик ирси илә бәрабәр јер вермәси бунун парлаг тәзаһүрүдүр.

НӘТИҸӘ

Зәнкин инкишаф јолу кечмиш гаршылыглы Азәрбајҹан — рус әдәби әлагәләри тарихиндә гијмәтли сәһифәләрдән бири мәшһур Азәрбајҹан јазычысы, мүәллими, тәрҹүмәчи вә әдәбијјатшүнасы Абдулла Шаигин бу саһәдәки сәмәрәли фәалијјәтидир.

Ана дилиндән әлавә, рус, фарс, әрәб, түрк дилләрини дә мүкәммәл билән, бу дилләрдәки бәдии вә елми әдәбијјата јахшы бәләд олан Шаиг дөврүнүн дәрин мә'луматлы, нәзәри һазырлыглы бир јазычысы олмушдур. Онун јарадыҹылығы вә дүнјакөрүшү доғма вәтәнинин тарихи-иҹтимаи шәраити, мә'нәви сәрвәти зәмининдә вә дүнја әдәбијјаты илә сых әлагәдә формалашыб инкишаф етмишдир.

Ушаг јашларындан садә, әмәкчи инсанларла, габагҹыл зијалыларла әһатә олунан, шифаһи халг әдәбијјатыны өјрәнмәјә вә севмәјә башлајан кәләҹәк сәнәткарын һәлә о заман М. Ф. Ахундов, Г. Закир кими Азәрбајҹан јазычылары илә бирликдә Сә'ди вә Крыловла да таныш олуб, онлардан тәрҹүмәләр етмәси онун мә'нәви инкишафынын дәрин, чохҹәһәтли просес олдуғуну көстәрир.

Тәдгигат ајдын көстәрир ки, Шаигин иде-

ја-сәнәткарлыг чәһәтдән чох бағлы олдуғу гајнаглардан бири бөјүк рус халгынын чаһаншүмул әдәбијјатыдыр. А. Бакыханов вә М. Ф. Ахундовдан башлајараг та ХХ әср классикләримиз Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, А. Сәһһәт вә башгаларына гәдәр Азәрбајчанын бүтүн бөјүк сәнәткарларынын инкишафында идеја-естетик амилләрдән бири олан бу әдәбијјаты Шаиг дә, өз гәләм достлары кими, онун дәрин һуманизминә, демократизминә көрә, вәтәнпәрвәр, бејнәлмиләл, ингилаби мәзмунуна көрә, үмумбәшәри проблемләри јүксәк бәдииликлә һәлл етдијинә көрә гијмәтләндирмиш, севмишдир. Крылов вә Пушкин, Лермонтов вә Некрасов, Толстој вә Чехов Шаиг үчүн доғма Азәрбајчан шаирләри гәдәр әзиз олмушдур.

Халг һәјатындан, хүсусилә 1905—1907-чи илләр ингилабындан алдығы илһамла Азәрбајчан әдәбијјатындакы габагчыл, демократик чәрәјана гошулан Шаиг реализм вә романтизм саһәсиндәки фәалијјәтиндә, ушаг әдәбијјатынын тәрәггиси јолунда, мәктәб дәрсликләри тәртибиндә даим рус јазычы вә мүтәфәккирләринин јарадычылыг наилијјәтләрини нәзәрә алыр, онлардан мәһарәтлә, јарадычы сурәтдә истифадә едирди. Ингилабын «фыртына гушу» Горки Шаигә хүсусилә гүввәтли тә'сир көстәрмишди.

Рус классикләри Шаиг вә онун гәләм достлары үчүн әдәбијјатда жанр мүхтәлифлији вә рәнкарәнклији, дилдә хәлгилик бахымындан да көзәл нүмунә идиләр. Шаиг дүз дејирди ки, «рус һәјат вә лисанына ашина олан әдибләримиз фачиә вә роман кими јени шәкилләри дә әдәбијјатымыза кәтирмиш вә ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән әһали үзәриндә гүввәтли тә'сир бурахмышлар» (1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәтһи бир нәзәр. «Маариф ишчиси» журналы, Бакы, 1927, № 1).

Сөз јох ки, Азәрбајчан классикләринин, о чүмләдән Шаигин јарадычылығы илә рус әдәбијјаты арасында нәзәрә чарпан јахынлыг, доғмалыг вә сәсләшмәләрин сиррини **илк нөвбәдә һәм рус, һәм дә Азәрбајчан халгларынын тарихи талејиндә,** һәјат вә мәишәтиндә, мәдәни инкишаф јолларында, азадлыг вә **демократија уғрунда мүбаризәләриндә олан јахынлыгла, мүштәрәк чәһәтләрлә изаһ етмәк лазымдыр.** Бурада ән башлыча амил һәр ики халгын Русијада јашајан дикәр мәзлум халгларла бирликдә чар мүтләгијјәтинә, буржуа вә мүлкәдар ағалығына гаршы ваһид азадлыг һәрәкаты иди.

Сијаси көрүшләри е'тибарилә халглар достлуғунун гызғын тәрәфдары олан Шаигин Азәрбајчан—рус әдәби әлагәләринин көркәмли, фәал сималарындан биринә чеврилмәси онун ингилаб Бакысында јашајан габагчыл рус зијалылары, һәмчинин рус мәдәнијјәтинә дәриндән бәләд олан, ону севән Азәрбајчан, латыш, күрчү вә башга халгларын јазычы, педагог вә ичтимаи хадимләри мүһитиндә јазыб-јаратмасы илә мөһкәм әлагәдардыр.

Шаигин рус мәдәнијјәти илә әлагәси мүхтәлиф саһәләри—бәдии, елми, педагожи вә методик фикри әһатә етмишдир. Бу саһәләр-

дән һәр бириндә әдиб рус сәләфләринә милли варлығын конкрет, актуал мәсәләсинин һәлли заманы мүрачиәт етмәли олмушдур. Мәсәлән, тәдгигатчылар чох доғру олараг дејирләр ки, педагог Шаигин инкишафы бөјүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин ирси илә бағлыдыр. Шаигин ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн гираәт вә әдәбијјат дәрсликләринин тәртиб принсипләри, мүндәричәси, һәмин дәрсликләрә салынмыш әсәрләр бу фикри ашкар сүбут едир.

Азәрбајчан—рус әдәби әлагәләри тарихиндә Шаигин диггәтәлајиг хидмәтләриндән бири дә онун мүтәрчимлик фәалијјәти илә бағлыдыр. Низами, Сә'ди, Руми, Фирдовси, Шекспир, Дефо вә бир чох башга классикләрдән көзәл тәрчүмәләр едән әдиб әлли илдән артыг давам етмиш мүтәрчимлик фәалијјәтиндә рус классик ирсинә дә бөјүк әһәмијјәт вермишдир. (Бу тәрчүмәләри илк дәфә биз топлајыб мәчмуә һалында мүгәддимә илә чап етдирмишик. «Илләрин төһфәси». Бакы, 1976, сәһ. 184). Бу саһәдәки хидмәтләри илә Шаиг Азәрбајчанда Сәһһәтдән сонра икинчи јери тутур.

Үмумијјәтлә, бәдии тәрчүмәјә чох чидди сијаси вә мәдәни иш кими бахан маһир тәрчүмәчи кечән әсрдән башлајараг, Русијанын бир сыра көркәмли сәнәткарынын мәнзум, нәср вә драм әсәрини ана дилинә чевирмәклә бир чох чәһәтдән әһәмијјәтли, фајдалы иш көрмүшдүр. Әввәлән, бунунла о, Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә, Јахын вә Орта Шәргдә рус әдәбијјатынын фәал тәблиғатчыларындан бири кими танынмышдыр: икинчиси, өз халгынын вә гоншу түркдилли халгларын әдәбијјатынын тәрчүмә әсәрләри һесабына даһа да зәнкинләшмәсинә көмәк етмишдир; үчүнчүсү, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Чехов, Горки вә башга рус классикләриндән едилән тәрчүмәләр Шаигин мәнсуб олдуғу милли әдәбијјатын идеја, мөвзу, жанр, үслуб чәһәтиндән инкишафында мүсбәт рол ојнамышдыр, нәһајәт, рус әдәбијјаты илә танышлыг саһәсиндә иши илә Шаиг халглар достлуғунун даһа да мөһкәмләнмәсинә хидмәт етмишдир.

Шаиг рус әдәбијјатындан бир гајда олараг **өз јарадычылыг идејаларына, руһуна вә зөвгүнә ујғун әсәрләри сечиб чевирмишдир.** Бу тәрчүмәләр ичәрисиндә Гафгаз мөвзуларында әсәрләр, садә адамларын һәјатыны тәсвир едән ше'р, һекајә вә пјесләр, М. Горкинин билаваситә ингилаби мәзмунда олан «Шаһин нәғмәси», «Фыртына гушу» кими классик сәнәт нүмунәләри вардыр.

Орижинал јарадычылығында һәјат һәгигәтинә бөјүк һөрмәт едән, тәбиилији, инандырычылығы, сәмимијјәти көзләјән Шаигин тәрчүмә саһәсиндә дә ејни принсипләрә риајәт етдијини көрүрүк. О, тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә совет алимләринин нәзәри сурәтдә әсасландырыб изаһ етдикләри **реалист тәрчүмә мәктәбинә мәнсубдур.**

Орижиналын мәзмун вә руһуну мүмкүн гәдәр дәгиг вермәклә јанашы, тәрчүмә үчүн сечилмиш әсәрә јарадычы мүнасибәт мүтәрчим Шаигин ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән биридир. Дүздүр, дәгиглик бир сыра һалларда онун тәрчүмәсини ағырлашдырыр; лакин чох

вахт әдиб гаршысына гојдуғу мәсәләни мүвәффәгијјәтлә һәлл едир, орижиналын мәзмун вә сәнәткарлыг гүввәсини сахлаја билир. Бу бахымдан онун Пушкин, Лермонтов, Чехов вә Горкидән тәрчүмәләри даһа мүвәффәгијјәтлидир.

Азәрбајчан бәдии тәрчүмәчилик мәктәбинин, онун ән јахшы ән'әнәләринин јаранмасында Шаигин ролу, мөвгеји, тәрчүмә усталығы совет тәрчүмә тарихи вә нәзәријјәси үчүн зәнкин материал верир. Азәрбајчанда тәрчүмә әдәбијјатынын тарихини бу материалсыз тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Шаиг рус әдәбијјатынын бир сыра әсәрләрини тәбдил вә игтибас етмәји лазым билмишдир. Л. Толстој вә башга сәнәткарлардан етдији **тәбдил вә игтибасларында Шаиг орижиналдан алдығы мөвзу вә сүжети усталыгла милли Азәрбајчан һәјатына көчүрүб тәтбиг едир** вә бә'зән онун јаратдығы әсәрин илк мә'хәзини јалныз дәрин, диггәтли тәдгигат нәтичәсиндә тә'јин етмәк мүмкүн олур.

Шаигин рус әдәбијјаты вә үмумијјәтлә, рус мәдәнијјәти илә јарадычылыг әлагәси Совет һакимијјәти илләриндә даһа да мөһкәмләнмишдир. Буну онун 1946-чы илдә јаздығы сөзләр там ајдынлығы илә көстәрир: «Суриковун әлван лөвһәләринә, Репинин һәјат вә еһтирасла чошуб-дашан рәсмләринә ким лагејд баха биләр? Чајковскинин үрәкләрә нүфуз едән, мә'на долу, фүсункар мусигиси кимин руһуну охшамаз? Пушкинин ше'рләри, Туркенев вә Толстојун романлары, Чеховун һекајәләри кимин ағыл, һиссијјат вә тәсәввүрүнү әсир етмәз? Горки вә Мајаковскинин чағырыш сәсләри кими ојатмаз? Рус мәдәнијјәтинин мәһз бу үмумбәшәри маһијјәти, русларын мәһз бу мүтәрәгги фәалијјәти һәлә чох-чох бундан әввәл Азәрбајчанын габагчыл адамларынын нәзәрини Русијаја чәлб етмишди».

Сабир, Сәһһәт, Сүлејман Сани кими мүасирләри илә бирликдә XX әср Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын онларча гијмәтли нүмунәсини јарадан **Шаиг рус совет ушаг әдәбијјатына да үрәкдән бағлы иди.**

Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатынын гаршысында дуран проблемләрин һәллиндә әсас, мәркәзи сима олан Шаиг бу ишдә мәшһур рус совет јазычылары С. Маршак, К. Чуковски, А. Барто вә башгаларынын зәнкин тәчрүбәсиндән јарадычылыгла истифадә етмәкдән әлавә, онларын бир сыра әсәрләрини илһамла Азәрбајчан дилинә чевирмишдир. Бу, әдибин рус классик әдәбијјаты илә чох-чох әввәлләр башланмыш јарадычылыг үнсијјәтинин јени бир тәзаһүрү олмушдур.

Доғма Азәрбајчан әдәбијјаты хәзинәсини орижинал әсәрләрлә зәнкинләшдирән вә бәдии, елми, педагожи фикрин инкишафында мүһүм хидмәтләри олан Абдулла Шаигин рус әдәбијјаты илә идеја-јарадычылыг мүнасибәтләри Азәрбајчан—рус әлагәләринин үмуми мәнзәрәсиндә диггәтәлајиг мөвге тутур.

МҮНДӘРИҸАТ

Кириш 3

I Фәсил. Абдулла Шаигин идеја-јарадычылыг инкишафында рус әдәбијјатынын ролу . 12
II Фәсил. Абдулла Шаигин рус әдәбијјатындан тәрҹүмә, игтибас вә тәбдилләр . . . 83
III. Фәсил. Абдулла Шаигин педагожи фәалијјәтиндә рус әдәбијјатынын ролу вә мөвгеји . 157
Нәтиҹә 173

Халилова Тамилла Абдулмеджид кызы

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АБДУЛЛЫ ШАИГА

(на азербайджанском языке)

Баку — 1982

Издательство «Язычы», 370088, Баку, проспект Кирова, 18.

Типография им. 26-ти бакинских комиссаров, 370005, Баку, ул. Али Байрамова, 3.

Нәшријјат редактору *Интизар Әлијева.*
Рәссамы *А. Мәммәдов.* Бәдии редактору *Ф. Әфәндијев.*
Техники редактору *К. Бәширова.*
Корректорлары *М. Мурадова, С. Шыхәлијева.*

ИБ № 798.

Јығылмаға верилмиш 25. 02. 1981-ҹи ил. Чапа имзаланмыш 5. 04. 1982-ҹи ил. ФГ 04044. Кағыз форматы 70×90¹/₃₂. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәрәги 5,625. Шәрти ч. в. 6,58. Учот нәшр. вәрәги 6,2. Сифариш № 52. Тиражы 3,700. Гијмәти 90 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат Полиграфија вә Китаб Тиҹарәт Ишләри Комитәси. «Јазычы» нәшријјаты 370088. Бакы. Киров проспекти, 18.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, 370005. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.